

Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili

Səbinə Alməmmədova

SƏBİNƏ ALMƏMMƏDOVA

**BƏXTİYAR VAHABZADƏ
POEZİYASININ DİLİ**

BAKİ - 2010

Azərbaycan Texniki Universiteti «Azərbaycan dili və pedaqogika» kafedrasının 19.01.2001-ci il tarixli (prot.№32) iclasının qərarı ilə çap olunur.

Elmi redaktor və
ön sözün müəllifi:

Vaqif Arzumanlı
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

R.C.Məhərrəmov
filologiya elmləri doktoru, professor

Ə.V.Tanrıverdi
filologiya elmləri doktoru, professor

Alməmmədova Səbinə Məmməd qızı. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili. Bakı, "Elm", 2010, səh.

Monoqrafiyada xalq şairi, akademik Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında dil məsələləri, görkəmli ədibin şeir dili araşdırılmışdır. Burada həmçinin şairin ədəbi dilinin leksik-üslubi xüsusiyyətləri və onun şeir dilindəki məcazlar sistemi öyrənilmişdir.

Kitab mütəxəssislər və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Bakı, 2010

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz əvəzi. Gənc filoloqun uğurlu addımı
GİRİŞ

I FƏSİL: Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında dil məsələləri və onun şeir dili haqqında

1. Bəxtiyar Vahabzadənin şeir dili
2. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında dil mövzusu
3. Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərində bədii xitab

II FƏSİL: Bəxtiyar Vahabzadə əsərlərinin dilinin leksik-üslubi xüsusiyyətləri

1. Leksik-semantik söz qrupları
2. Frazeoloji birləşmələr
3. Atalar sözləri və zərb-məsəllər

III FƏSİL: Bəxtiyar Vahabzadənin dilində məcazlar sistemi

1. Səciyyələndirici epitetlər silsiləsi
2. Metaforalar
3. Bədii müqayisələr

NƏTİCƏ

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

ÖN SÖZ ƏVƏZİ: GƏNC FİLOLOQUN UĞURLU ADDIMI

Görkəmli şair və ədəbiyyatşünas, ictimai xadim, akademik Bəxtiyar Vahabzadə (1925-2009) Çağdaş Azərbaycan ədəbi-bədii, ictimai-siyasi həyatında tanınmış şəxsiyyətlərdən biri olub. Onun geniş və səmərəli bədii yaradıcılıq yolu, elmi, pedaqoji fəaliyyəti, fəal vətəndaşlıq mövqeyi müasir Azərbaycan ziyalılığının salnaməsinə ən qiymətli, ən yaddaqalan, səhifələr yazmışdır.

Milli keçmişimizə, şərəfli tariximizə, doğma Vətən torpağına, dilimizə, mədəniyyətimizə, folklorumuza və yazılı ədəbiyyatımıza dərinləndirən köklərlə bağlı olmuş Bəxtiyar müəllim, həm də bütün bu sadələşdirmə sahələr də insanlarda maraq oyadan, onları bu ruhda nəfəs almağa səsləyən şair, alim, pedaqog və vətəndaş idi.

Milli dili, mili qürur, milli təəssübkeşlik, milli dəyər, milli mənafe, milli düşüncə-bütün bunlar Bəxtiyar müəllimin nəfəs aldığı sahələr, amillər idi.

Bəxtiyar müəllim şair kimi də, ictimai xadim kimi də, vətəndaş kimi də ana dilimizin həm təbliğatçısı, həm qoruyucusu, həm də yaradıcısı olaraq tanınırdı. Qətiyyətlə demək istərdim ki, Bəxtiyar müəllimin sözün əsil mənasında müasir Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında xüsusi xidmətləri olub.

Ana dilimiz haqqında Bəxtiyar müəllimin yazdığı bu misralar çoxlarının dillər əzbəridir:

*Bu dil-bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır
Bu dil-bir-birimizə əhdi-peymanımızdır.
Bu dil-tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,
Bu dil-əcdadlarımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiztək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə edək.*

Bəxtiyar müəllimin ədəbi və elmi fəaliyyəti haqqında kifayət qədər yazılmış, araşdırmalar aparılmışdır. Hətta konkret olaraq onun poemalarının dili və üslubu, ana dilinin tədrisi, dramaturgiyasının üslub problemi mövzularında xüsusi tədqiqatlar və məqalələr də yazılmışdır. (X. Vəliyeva, S. Kərimova, İ. Rəhimli və b.).

Gənc filoloq Səbinə Alməmmədova isə məxsusi olaraq “Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili” mövzusunda daha geniş və əhatəli araşdırmalar aparmışdır. Mərhum dilçi alim, professor Müseyib Məmmədovun rəhbərliyi altında hazırladığı namizədlik dissertasiyasını uğurla müdafiə edən S. Alməmmədova indi eyni adlı monoqrafiyasını çapa hazırlamışdır.

Tanınmış dilçi alimlər – professorlar B. Əhmədov, R. Məhərrəmov, Ə. Tanrıverdinin və b. dəyərli qeyd və təkliflərini nəzərə almaqla öz əsəri üzərində yenidən işləyib onu təkmilləşdirən gənc filoloqun hazırkı monoqrafiyası bir sıra dəyərləri ilə diqqəti cəlb edir.

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, Bəxtiyar müəllimin ədəbi irsinin dilçilik aspektində öyrənilməsi aktualdır, faydalıdır.

S. Alməmmədova bütünlüklə Bəxtiyar müəllimin yaradıcılığında dil məsələləri və onun şeir dili haqqında axtarışlar aparmış, görkəmli ədibin əsərlərinin leksik-üslubi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir. Bununla yanaşı, gənc filoloq Bəxtiyar müəllimin ədəbi-bədii dilində məcazlar sistemini (bədii təyinlər, epitetlər, metaforalar, bədii müqayisələr və s.) dərinləndirən öyrənməyə cəhd göstərmişdir.

Monoqrafiyada xalq şairini bir ziyalı kimi, vətəndaş kimi narahat edən məsələlərdən, ana dilinə laqeyid münasibətlərdən də bəhs olunur. Müəllif çox haqlı olaraq görkəmli ədibin bu sözlərini misal çəkir: “Mən hər də əcnəbi dilləri bilməyin əleyhinə deyiləm-əcnəbi dilləri bilmək vacibdir, amma bu, ana dilini bilməməyin hesabına olmamalıdır” (s.17)

Elə bu əqidəsinə görə də xalq şairi “Dərin qatlara işıq” kitabında yazmışdır: “Sovet dövründə mənim əsas mübarizəm ana dilimizin rəsmi dövlət idarələrindən uzaqlaşdırılmasına görə idi. Bu dövrdə milli dillər sıxışdırılır, assimilyasiyaya uğramaq vəziyyətinə salınırdı. Xalqın milli varlığı ilk növbədə onun dili ilə bağlıdır. Dili olmayan xalqın özü də yoxdur. Gündəlik ünsiyyətdə Azərbaycan dilinin rus dili ilə əvəz edilməsi ömrüm boyu məni ağrıtmış və şeirlərimdə bu dilin müdafiəsinə qalxmışam”.

Gənc filoloq S. Alməmmədovanın belə bir qənaəti ilə tam razıyıq ki, “Bəxtiyar Vahabzadənin şeir dili, ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf təmayülləri ilə, yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi dövrə xas olan ictimai-siyasi, mədəni-maarif mühitinin tələbləri ilə sıx əlaqədə və təmasda özünü göstərmişdir. O bir sənətkar, elm adamı, siyasi xadim və maarif işçisi kimi bu tələblərin işlənilməsi, hazırlanmasında fəal iştirak etmiş və qələm aldığı əsərlərin janrına müvafiq olaraq özünün ədəbi-

dilçilik platformasını həm nəzəri səpkidə bəyan etmiş, həm də əməli olaraq nümayiş etdirmişdir”.

Bu həqiqətən belədir. Bəxtiyar müəllim doğrudan da bütün ömrü boyu milli dilimizin Azərbaycan türkcəsinin təəssübünü, qayğılarını çəkmiş və bu istiqamətdə xeyli iş görmüşdür.

Beləliklə, mən bu qənaətdəyəm ki, S.Alməmmədovanın hazırkı monoqrafiyası faydalıdır və gənc filoloqun bu istiqamətdə elmi axtarışlarını davam etdirilməsi gələcəkdə də uğurlu olacaqdır.

VAQİF ARZUMANLI

filologiya elmləri doktoru, professor

GİRİŞ

Hər bir görkəmli sənətkarın ədəbi dilin təkmilləşdirilməsində, onun lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində, dil normalarının tətbiqi və səlisləşdirilməsində özünəməxsus yeri vardır. Təsadüfi deyildir ki, ədəbi dil tarixinin müəyyən mərhələləri çox vaxt bu dövrdə yaşayıb-yaratmış söz sənətkarlarının adı ilə bağlıdır. Bu münasibətlə Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində Nəsimi, Füzulinin, Xətəinin, M.F.Axundzadənin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Səməd Vurğunun adını çəkə bilərik. Onlar xalq dilinin tükənməz xəzinəsindən istifadə etməklə, yeni-yeni bədii ifadə vasitələri tapır, əsərlərində vermək istədikləri mətləbə müvafiq olaraq ədəbi formalar yaratmış, bununla da ədəbi dilin bədii ifadə imkanlarının artırılmasına, söz ehtiyatının zənginliyi və nitqin çevikliyinə nail olmuşlar. Bu baxımdan hər bir yazıçı və yaxud şairin ədəbi dilə münasibətini, fərdi dil xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, onun dilə gətirdiyi yenilikləri aşkar etmək təşəbbüslərini Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran aktual məsələlərdən biri hesab etmək olar (17, 61).

Dil və üslub etibarilə müasir ədəbi dilimizdə xüsusi mövqeyi olan sənətkarların əsərləri böyük mədəni sərvət təşkil edir. Bunların dil xüsusiyyətləri hərtərəfli və dərinlən öyrənilməlidir. Belə sənətkarlardan biri də Azərbaycanın xalq şairi, akademik Bəxtiyar Vahabzadədir. Ədəbiyyatşünas R.Xəlilovun sözləri ilə desək: «O, Azərbaycan dilinə məhəbbətlə yanaşmağa öyrədən, Füzulinin, Xətəinin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Sabirin, Səməd Vurğunun dil mədəniyyətinə varis çıxan, sadıq qalan şairlərimizdən biridir» (68, 188). Bəxtiyar Vahabzadə öz görkəmli sələflərinin sənətkarlıq ənənələrini davam və inkişaf etdirən şairlərdəndir.

Xalq şairi Nəriman Həsənzadə yazır ki, «Bəxtiyar Vahabzadə müasir ədəbi prosesdə xüsusilə fərqlənən, ədəbiyyatın taleyini, nüfuzunu öz vicdanı kimi qoruyan şairdir» (61, 3.). O bütün yaradıcılığı boyu xalqa yaxın olmuş, onun düşüncə tərzini, dilindən faydalanmışdır. Bunun nəticəsidir ki, onun əsərlərində xalq ruhu, xalq dili özünün parlaq ifadəsini tapmışdır. Şairin əsərlərinin ilk nəşrlərindən etibarən onun yaradıcılığının mövzu, məzmun və dil xüsusiyyətləri, üslubunun təzəliyi və orijinallığı, ifadə etmə yeniliyi şair və yazıçılar, ədəbi tənqid və dilçi alimlərimizin diqqət mərkəzində olmuşdur. M.İbrahimov, S.Rəhimov, S.Rüstəm, M.Hüseyn, İ.Əfəndiyev, M.Arif, M.Cəfər, Ə.Ağayev, M.Məmmədov, Y.Qarayev, T.Hacıyev, A.Məmmədov, N.Cəfərov və digərləri ayrı-ayrı vaxtlarda onun əsərlərinə münasibət bildirmiş, şairin poeziyası ideya, məzmun və sənətkarlıq baxımından dərinlən təhlil edilmiş və dil, üslub xüsusiyyətləri geniş tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Professor Ə.Ağayev şairin «Bir gəminin yolçusuyuq» kitabı haqqında yazmışdır: «Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında oxucunu düşündürmək, onu daim ayıq vəziyyətdə saxlamaq onu həyat və fəaliyyətə səsləmək keyfiyyəti vardır və bu onun poetik üslubunun məziyyətlərindən biridir» (5, 4).

Xalqın həyatını, onun keçmişini, bugününü dərinlən bilən, gələcəyini ürək yanğısı ilə düşünən Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyası dilin əsl mahiyyətini, səfərbəredici gücünü, insanın təşəkkül və təkamülündə oynadığı əvəzsiz rolunu araşdırmaqdan ötrü zəngin material verir. Şairin poeziyasına dərinlən bələd olduqca ondakı coşqun fikirlərə, yüksək sənətkarlığa, fikir və düşüncənin dərinliyinə heyran qalırsan. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasındakı bütün müsbət keyfiyyətlərin mayası doğma ana dilidir, milli leksikonumuzdur. Şair dilimizin inçəliklərindən, sözdən böyük məharət və incə zövqlə istifadə etmişdir.

Məlumdur ki, bədii əsərlərin dilinin araşdırılması ədəbi dilin öyrənilməsində mühüm mərhələ təşkil edir. Bu məsələnin bütün dövrlər üçün aktuallıq kəsb etməsi onun həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də dilçilik aspektlərində öyrənilməsini zəruri etmişdir. Yazıçının dilinin öyrənilməsi onun bədii dil sahəsindəki nailiyyətləri barəsində müəyyən təəvvür əldə etməklə nəticələnir. Bu məsələ ədəbi proseslə ədəbi dil prosesinin sıx əlaqəsi zəminində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyatın inkişafı, ədəbi janrların təkamülü, təkmilləşdirilməsi ədəbi dilə öz təsiri göstərir. Bu son nəticədə ədəbi dilin xəlqiləşməsinə, onun ifadə etmə qabiliyyətinin güclənməsinə aparıb çıxarır. Ədəbi dil prosesini humanitar elmlərin, o cümlədən dilçiliyin müasir tələbləri səviyyəsində qavramaq, öyrənmək, doğru-düzgün qiymətləndirmək üçün şair və yazıçıların dilini öyrənməyə həmişə ciddi ehtiyac duyulur. Bu baxımdan bədii yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dilinin öyrənilməsi də aktuallıq kəsb edir.

Hazırkı monoqrafiyada əsas məqsədimiz Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında dil məsələlərinin, xüsusən şairin şeir dilinin araşdırılmasıdır.

Eyni zamanda şairin əsərlərinin dilinin leksik-üslubi xüsusiyyətləri, eləcə də onun poeziyasında məcazlar sisteminin öyrənilməsinə də cəhd göstərmişik.

I FƏSİL

BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞINDA DİL MƏSƏLƏLƏRİ VƏ ONUN ŞEİR DİLİ HAQQINDA

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi olmaqla yanaşı, həm də görkəmli ədəbiyyatşünas alim akademikdir. O hələ gənc yaşlarından həm poeziya, həm də ədəbiyyatşünaslıq sahəsində öz qələmini sınaşıdır.

Hər bir söz sənəti nümayəndəsi kimi, Bəxtiyar Vahabzadə də ədəbi-bədii dilin, ədəbi yaradıcılığın sirlərinə yiyələnməyə çalışmış, öz yaşıdları kimi, bəlkə də, onlardan daha yaxşı yazmağa, daha dərinə düşünməyə can atmışdır. Biz bu gün onun gənc yaşlarında yazdığı və onun barəsində yazılmış yazıları oxuyarkən sənətkarın ömür və yaradıcılıq yolunun heç də hamar və asan olmadığını görürük. Bu yol bitməz-tükənməz axtarışlar yoludur.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı şairin yaşadığı dövr, düşdüyü mühit, nəfəs aldığı ictimai-siyasi abı-hava ilə ayrılmazdır.

Nəzərə alsaq ki, Bəxtiyar Vahabzadə 1925-ci ildə anadan olmuşdur, onun gənclik illəri təxminən keçən əsrin 50-ci illərinə düşür. Şair həyatının bir çox məqamlarına özünün çoxsaylı publisistik məqalələrində, bəzi şeirlərində, eləcə də avtobiografik səciyyəli yazılarında, müsahibələrində müraciət etmişdir. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, indiyədək şairin həyatının müxtəlif hadisələrlə yox, müxtəlif qayğı, narahatçılıq və həyəcanla dolu olan bir çox nöqtələri maraq və diqqətdən kənarda qalmışdır.

Bəxtiyar Vahabzadənin ilk məqalələrindən biri belə adlanır: «Şeirimizin bəzi məsələlərinə dair» (208, 3). Həmin yazıda o, Azərbaycan şeirinin bir qolunu təşkil edən nəğmələr barəsində öz mülahizələrini söyləyir. Bildiyimiz kimi, mahnı janrı şairin yaradıcılığında mühüm yer tutur, ona görə də onun bu sahədə deməyə sözü vardır.

Bəxtiyar Vahabzadə ilk növbədə mahnıda musiqi ilə şeirin nisbətindən danışır: «Çox halda gözəl musiqisi olan mahnılarımızın mətni son dərəcə zəif olur. Mənasız sözlər yığımından ibarət olan mətnlər musiqinin təranələri içində itib-batdığından çox zaman sözlərin mənasızlığını hiss etmirik» (208, 4).

Burada şairi musiqiyə görə şeir (mahnı mətni) yazmaq ənənəsi qane etmir. Onun fikrincə, musiqiyə görə mətn yazmaq lazım deyil, mətnə görə musiqi yazmaq, mahnı bəstələmək lazımdır. O belə hesab edir ki, mahnının sözləri musiqisindən sonra yazıldıqda şairin söz demək imkanları azalır, o, musiqinin ölçü və ahəngini gözləmək məcburiyyətində qalır, nəticədə şeir söz yığımına çevrilir.

Bəxtiyar Vahabzadə belə hesab edir ki, şairlərimiz mahnı janrında dolğun məzmunla yanaşı, yeni forma uğrunda mübarizə aparmalıdırlar. Buradan belə başa düşmək olur ki, o zaman yeni forma axtarışları müqavimətə rast gəlirmiş. Şair musiqidə süjetli şeirlər əsasında yazılan romans janrının qüvvətləndirilməsini bir vəzifə kimi irəli sürür. Bəxtiyar Vahabzadə o zamankı Azərbaycan şeirinin nöqsanını bədii təsvir vasitələrinin təkrar olunaraq, şablon xarakter almasında görür. Əksər hallarda eyni üsuldən (obyektə müraciət) istifadə edirlər, bu isə yeknəsəqliyə səbəb olur. O, Azərbaycan şeirinin ən böyük nöqsanlarından birini ümumi sözlərin işlədilməsində görür.

Şairlər bəzən fikri bir sözlə ifadə etmək əvəzinə, bir çox sözlər yığımından istifadə edirlər, bu isə sözçülüyə gətirib çıxarır. Burada şairin yeni bir keyfiyyəti (özünə, öz yazılarına tənqidi yanaşması) üzə çıxır. 1947-ci ildə yazdığı bir şeiri (şeir dahi Nizami Gəncəviyə həsr edilmişdir) bunun bariz nümunəsidir:

*Sən bir feyz şərbətişən,
Ah, nə deyim, nə deyim mən?!
Mənalara təsirindən
Əfsunladın məni sən?!
Duymaq istər səni başlar,
Biz hüsnünə vurulmuşuq,
Sən bir hikmət səmasısan,
Biz orada uçan quşuq...(178, 14).*

Şair sonralar bu gün də «feyz şərbəti», «hikmət səması» kimi mücərrəd ifadələri başa düşə bilmədiyini boynuna alır: «Bu şeirdə mən mənasını əməlli-başlı bilmədiyim dəbdəbəli sözlərin zahiri təmtərağına uymuş, sözçülük bəlasına tutulmuşam» (218, 9).

Bəxtiyar Vahabzadə etiraf edir ki, «mən qələmə aldığım mövzunu əvvəlcə duymuş, onunla yaşamış, bundan sonra onu yazıya köçürmüşəm» (198, 92). Bu keyfiyyəti şairin yaradıcılığının tədqiqi ilə məşğul olmuş professor İfrat Əliyeva da qeyd etmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadənin bir məqaləsi birbaşa dil mədəniyyəti məsələsinə həsr olunmuşdur. Məqalə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəşr etdirdiyi «Nitq mədəniyyəti» məcmuəsinin üçüncü buraxılışında çap olunmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində dil, yaxud nitq mədəniyyəti ən az işlənmiş sahələrdən biridir. Bəxtiyar Vahabzadənin bu məqaləni yazmaqda məqsədi heç də Azərbaycan dilçiliyinin bu sahəsinə irəlilətmək deyildi. Məcmuədə həmin məqalənin getməsi o dövrdə görkəmli ədəbi simalardan sayılan şairin bu barədə tövsiyələrini geniş oxucu kütləsinə, ədəbi ictimaiyyətə çatdırmaq zərurətindən irəli gəlirdi.

Bəxtiyar Vahabzadə belə hesab edir ki, «dil və nitq mədəniyyətindən danışmadan əvvəl düşüncə və təfəkkür mədəniyyətindən danışmaq lazımdır» (217, 23).

Şair bu mövzu üzərində işlərkən dil və təfəkkür, dilin işarəvilik və kommunikativlik funksiyaları kimi mücərrəd anlayışlara müraciət etmir. O, məsələyə bir sənətkar kimi yanaşır, ara-sıra müqayisələr aparır, analogiyalara əl atır.

Bəxtiyar Vahabzadə sözləri və cümlələri elə bir nəqliyyat vasitəsinə bənzədir ki, o, bir ağıldan o birisinə, bir ürəkdən o birisinə fikir yükü daşıyır. Nəqliyyat yükə xidmət etdiyi kimi, sözlər də fikrə xidmət edir: «Fikrə görə söz tapılır, sözə görə fikir yox»! Lakin fikir yükünü mənzilə tez, kəsə yolla çatdırmaq üçün münasib «nəqliyyat vasitələri» ən dəqiq sözlər, ibarələr, ifadələr tapılmalıdır» (201, 28).

O, gözəlin mələyə bənzədilməsini misal çəkir və bunu Füzulinin bir beytindən çıxış edərək qiymətləndirir. Füzuli demir ki, sən mələksən, yaxud mələk kimi gözəlsən. O deyir:

*Keçdi meyxanədən el, məsti-meyi-eşqin olub
Nə mələksən ki, xarab etdin evin şeytanın!*

Bəxtiyar Vahabzadə bu beyti belə izah edir: El sənin eşqinin meyindən içib məst olduğu üçün daha meyxanəyə getmir. Çünki sənin eşqinin meyi meyxanədə içilən meydən çox üstündür. İndi gör, sən nə qədər qüvvətli və qadir mələksən ki, şeytanın evi olan meyxanəni xaraba qoymusan!

Bəxtiyar Vahabzadə qeyd edir ki, «Sevgilim, sən mələksən» cümləsi müəyyən məlumat versə də, o quru ifadə olub, bədiilikdən məhrumdur. Füzulinin bənzətməsi isə həm zəngin, həm də dərinidir! Şair ona uyğun bədii ifadələr, təzadlar tapmışdır. Füzuli sözdən çox böyük dəqiqlik və həssaslıqla istifadə edir. Mətnə hər sözün öz yeri, öz vəzifəsi vardır. Füzuli sözlərin məna çalarlarından məharətlə istifadə etmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadə Füzuli şeirini ornamentlə, bəzəklə müqayisə edir. Burada sözlər şəbəkə kimi bir-birinə geydirilir; arada boş yer qalmır. Bu, təfəkkür aydınlığı və dəqiqliyi sayəsində mümkün olur.

Müəllif burada əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər məsələsinə də toxunur. O, «sənin sözün mənə təsir elədi» cümləsini misal gətirir və qeyd edir ki, burada *təsir* sözündən başqa bütün sözlər mənşəcə əsl Azərbaycan sözləridir, («bizimkidir»). «Şair belə hesab edir ki, yad bir sözün (təsir) bura düşməsi ilə cümlə bizə yadlaşıb («bu yadlığı bilmək yox, hiss etmək lazımdır»). Bəxtiyar Vahabzadə belə hesab edir ki, həmin fikri xalq belə deyirdi: «Sənin sözlərin mənə yer elədi».

Bəxtiyar Vahabzadə sözünə davam edir: *Təsir* sözünü *yer* sözü ilə əvəz etdik. Cümlə nə qədər doğmalaşdı, fikir nə qədər isindi. O, «niyə?» deyə soruşur və özü də həmin suala cavab verir: birincisi, ona görə ki, *təsir* sözü dilimizin ruhuna, təbiətinə tamamilə yaddır, xüsusilə «ə»nin üstündəki apostrof (Azərbaycan dilinin keçmiş orfoqrafiya qaydalarına görə-red) sözün sağ və solundakı dogma kəlmələrin üstünə kölgə salır, onların içindən qabarıb çıxır. İkinci tərəfdən, «yer elədi» ifadəsindəki

obrazlılıq «təsir» sözündə yoxdur. «Yer elədi» ifadəsi göz önünə bir lövhə gətirir. Qarşı tərəfin sözü mənim ürəyimi oydu, eşdi, özünə yer elədi.

Müəllif «yer elədi» ifadəsində «təsir» sözündə olmayan «oymaq», «eşmək» mənalарının da gizləndiyini qeyd edir. O buradan belə bir nəticə çıxarır ki, «yer elədi» ifadəsi daha çox rənglidir, ətirlidir, dərinidir, məzmunludur» (177, 31).

*Elim, günüm talandı,
Üstünə od qalandı,
Yad əlindən el köçdü,
Bir dağa daldalandı.*

Daha sonra müəllif bir bayatını misal gətirir və onu belə qiymətləndirir. Nəticədə, bir romanın süjetini xalq dörd misraya sığışdırı bilmişdir. Burada bir dənə də olsun havayı atılmış söz gülləsi yoxdur (176, 32).

Bundan sonra müəllif *daldalanmaq* sözünün izahına keçir. O, *dal* sözünün «budaq» və «arxa» mənalарında işləndiyini qeyd edir.

Bəxtiyar Vahabzadənin fikrincə, *dal* sözündən yaranmış *dalda* sözü «kölgə», «xəfə» mənasında, *daldalanmaq* sözü isə «arxalanmaq», «pənah gətirmək», «sığınmaq» mənasındadır. Beləliklə, kökə əlavə olunan şəkilçilərlə müxtəlif rənglər, çalarlar yaranmışdır. Söz ilk mənasından çıxıb müxtəlif rənglər qazana-qazana gözəlləşmiş, şirənləşmiş, əlvanlaşmışdır. Bu bayatıda eyni fikri *daldalanmaq* sözündən qüvvətli ifadə etmək mümkün deyildir. Şair buradan belə bir qənaətə gəlir ki, xalq fikrin daha dəqiq və yığcam olması üçün sözdən fikir, rəngdən çalar, çalardan təzə mənalар yaradır. Şair yenə də ritorik sual verir: «Fikrin bu qədər yığcam, bu qədər dəqiq ifadəsinə səbəb nədir?». «Vəziyyətdən doğan can yangısı, düşüncə, ürək və idrak» - deyə o cavab verir – deməli, yenə də təfəkkür mədəniyyəti» (198, 32).

Əlbəttə, burada Bəxtiyar Vahabzadə daha çox məcazi ifadə tərzindən istifadə edir. Dilçilikdə qəbul olunmuş ifadə tərzindən istifadə edərək, deyə bilərik ki, Azərbaycan dilində *dal* sözü «budaq» və «ard», «arxa» mənalарında işlənmiş olsa da, bu bir söz olmayıb, iki müstəqil, omonim sözdür. *Dal* sözünün «budaq» mənası müasir Azərbaycan dilində işlənir. O, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dilində işlənmişdir. Təhlil edilən bayatıda *dal* sözünün «ard», «arxa» mənasından istifadə olunmuşdur.

Bəxtiyar Vahabzadənin mətbuatdakı çıxışlarının bir qismi keçmiş rus-sovet imperiyasının apardığı dil siyasəti ilə bağlıdır. O, «Tariximizi saxtalaşdıran alim» məqaləsində yer adlarının ağınabozuna baxmadan dəyişdirilməsini qətiyyətlə pisləmişdir. Müəllif göstərir ki, bu iş çox uzaqgörənliklə düşünüldü həyata keçirilən siyasətin bir hissəsidir. Müəllif imperiyanın bu sahədəki bəd əməllərinə dair yazır: «Bu həmin imperiya idi ki, «türk» sözündən oddan qorxan kimi qorxduğu üçün *Türküstanın* adını dəyişdirib «Orta Asiya» qoydu. Bu həmin imperiya idi ki, Türküstanda və Azərbaycanda bir çox tarixi şəhərlərin adlarını dəyişdirib ruslaşdırdı, *Bişkeki Frunze, Düşənbəni Stalinabad, Gəncəni Kirovabad, Biləsuvarı Puşkin, Beyləqanı Jdanov, Nəraşeni İliç* kimi türklüyə uyğun gəlməyən, tariximizi inkar edən adlarla, türk xalqlarının əlifbasını özünün kiril əlifbası ilə əvəz etdi. Bu siyasət Sovet imperiyasının tərkibində olan xalqlardan yalnız müsəlman türk xalqlarına tətbiq olunmuşdur» (201, 104).

Burada mənşəcə türk olmayan, müsəlman dinli tacik xalqını da qeyd edə bilərik. Qeyri-türk və qeyri-müsəlman xalqlardan moldovların və karellərin də əlifbası kiril əlifbasına keçirilmişdi.

Bu barədə Bəxtiyar Vahabzadə bir qədər də təfərrüatı ilə qeyd edir: «1937-ci ildən sonra Moskvanın göstərişi ilə yalnız türk xalqlarının – özbək, qırğız, qazax, tatar, başqırd, azəri, altay xalqlarının – əlifbası latın qrafikasından kiril əlifbasına keçirildi» (204, 116). Bunu türkləri bir millət kimi əritmək siyasətinin ən bariz təzahürü kimi qiymətləndirən şair ısrarla qeyd edir: «Bir fikri də demək istəyirəm. On beş respublikadan ibarət olan Sovetlər birliyində yalnız türk xalqlarının əlifbasını latından kirilə keçirmişlər. Bunlar hamısı türk xalqlarının mənən, ruhən məhv edilməsinə, ruslaşdırılmasına xidmət edirdi» (200, 139).

Qeyd etmək lazımdır ki, Sovet İttifaqına bir müddət on beş deyil, on altı müttəfiq respublika daxil olmuşdur.

Bəxtiyar Vahabzadə qeyd edir ki, türk xalqlarını məhv etməyin başqa bir yolu onları yaşadıkları tarixi mühitdən ayırmaq, xalqları kütləvi surətdə sürgün etmək idi. Bu siyasət bir çox xalqlar, o cümlədən Azərbaycan xalqına tətbiq edilmişdir. Rus imperiyası unudurdu ki, türk xalqlarını bütövlükdə sürgün etmək mümkün deyil. Ona görə də rus siyasəti bu xalqların birinci növbədə dilini və dinini məhv etməyə çalışırdı. Bu bir həqiqətdir ki, xalqın dilini məhv etməklə onun ruhunu, milli varlığını əlindən almaq mümkündür.

Bəxtiyar Vahabzadə həmin illərdə Azərbaycan xalqının yaşadığı amillər sırasında milli ədəbiyyat və musiqinin adını çəkir və qeyd edir ki, ədəbiyyat və musiqidə xalqın mənəviyyatı və ruhu öz əksini tapır.

Bəxtiyar Vahabzadə göstərir ki, Sovet hakimiyyəti illərində rus siyasəti milli dillərin sıxışdırılıb aradan qaldırılmasına yönəlmişdi. Ana dili dövlət idarələrindən qovulmuş, rəsmi yazışmalar və yığıncaqlar ancaq rus dilində aparılırdı. Rusları mükəmməl bilməyənlərin üzünə dövlət idarələrində işləməyin qapısı bağlı idi. Bu səbəbdən valideynlər uşaqlarını rus məktəblərinə göndərirdilər. Bu isə Azərbaycan dilində tədris işi gedən məktəblərin sayının azalmasına gətirib çıxarırdı.

Müəllif qeyd edir ki, «rus məktəblərinə gedənlər təkcə ana dilini mükəmməl bilməkdən məhrum olmurdular. Bu gənclər həmin məktəblərdən tam ruslaşmış halda çıxır, ana dillərini bilmədiklərindən milli ədəbiyyatı və milli musiqini də sevmir, xalqın tarixini bilmir, öz millətlərinə yuxarıdan aşağı baxırdılar» (204, 138).

Şair belə bir vəziyyəti faciə kimi qiymətləndirir. O, Azərbaycanın müstəqillik qazanmasını sevinclə qarşılayır («İndi allaha min dəfə şüklər olsun ki, istiqlalımızı qazanaraq milli dəyərlərimizin, dinimizin və dilimizin sahibi olduq»).

Bəxtiyar Vahabzadəni bir ziyalı - vətəndaş kimi narahat edən məsələlərdən biri də bəzi sosial zümrələrin ana dilinə laqeyd münasibəti ilə bağlıdır.

Bildiyimiz kimi, dilə yiyələnmək, dilin daşıyıcısı olmaq uzunmüddətli prosesin nəticəsi olub, şəxsiyyəti formalaşdıran amillərdən biridir. Cəmiyyətin üzvləri eyni səviyyəli olmadıqları kimi, onların maraq və istəkləri, mənəvi-psixoloji yönləri də eyni olmur. Bu baxımdan yanaşdıqda cəmiyyətin yuxarı təbəqələrində şüurun hacalanmasına, milli təəssübkeşliyin səviyyəsinin aşağı düşməsinə tez-tez rast gəlmək olur. Bu onların cəmiyyətdə tutduqları mövqe ilə bağlıdır. Belə ki, bunlar, bir tərəfdən, hansı isə milli-mədəni birliyin üzvüdürlər və həyatda əldə etdikləri bütün üstünlüklərə görə bu mühitə borclu olanlar, digər tərəfdən də müxtəlif yollarla çıxdıqları mühitdən seçilməyə, «yüksəkdə durmağa» can atan, müxtəlif əlamətləri ilə başqalarından fərqlənməyə, təcrid olunmağa çalışanlardır.

Bəxtiyar Vahabzadənin bir çox başağırları Azərbaycan cəmiyyətində özünü göstərən bu cür manqurtluq keyfiyyətləri, təşəbbüsləri ilə bağlıdır. Ana dilinin acınacaqlı vəziyyəti, ona məhəbbət və etinasızlıq, ikidillilik, çox dil bilmə və s. kimi mətləblər bura aiddir. Bu cür ağırlıq məsələlərdən biri «Məmurlar hələ də öz övladlarını ana dilli məktəblərdə oxutmurlar» müsahibəsində öz əksini tapmışdır (228, 15).

Hələ 30-35 il bundan qabaq Bəxtiyar Vahabzadə «Saray-daxma» şeirində göstərmişdir ki, xalqı saraylar yox, daxmalar yaşatmışdır. Şair belə hesab edir ki, bu gün də dili saxlayan yenə də həmin daxmalardır: «Baxın, bugünkü idarələr, nazirlər, yüksək rütbəli məmurlar yenə də öz övladlarını anadilli məktəbdə oxutmurlar və yenə də onlarla rus dilində danışirlər. Özü də onlar bundan xəcalət çəkmir və bunu özləri üçün fəxr sayırlar (məndə: özlərinin üstünlüyü sayırlar). Demək, milləti, onun dilini saxlayan yenə də sadə insanlardır».

Şair bununla bağlı olan başqa bir ictimai bəlanı da yada salır. O, ürək ağrısı ilə qeyd edir ki, Sovet dövründə rus dilini mükəmməl bilməyənləri işə götürmürdülər, indi isə ingilis dilini bilməyənlər qapı arxasında qalır...

Bəxtiyar Vahabzadə əlavə edir ki, «mən heç də əcnəbi dilləri bilməyin əleyhinə deyiləm – əcnəbi dilləri bilmək vacibdir, amma bu, ana dilini bilməməyin hesabına olmamalıdır» (201, 216).

Şair bir çox hallarda olduğu kimi, burada da şəxsi təəssüratına müraciət edir. Onu Amerika universitetinə həmvətənlərlə görüşə çağırırlar. O, tanınmış ədəbiyyatşünas və şərqşünas Rafael Hüseynovla birlikdə ora yollanır. Universitetin həyatında onlar bir neçə qıza rast gəlirlər. Onlardan Azərbaycan dilində iclasın harada keçiriləcəyi barəsində soruşurlar. Qızların heç biri suala ana dilində cavab verə bilmir. Şairin yol yoldaşı prof. Nurəddin Rzayev həmin sualı ingiliscə verir. Qızlar həm rus, həm də ingilis dillərində suala cavab verirlər. Şair rusca soruşur: «Siz öz dilinizi bilmirsiniz?!» Cavab belə olur: «Xeyr, ana dilimizi bilmirik».

Yəqin ki, qızlar «xeyr» deyil, «yox» demişlər. Onlar bilməmiş olmazdılar ki, azərbaycanca *xeyr* və *yox* sözlərinin müqabilində rus dilində yalnız *net* sözü vardır. Ancaq bu, onların Azərbaycan dilini bilməməsinə, rus və ingilis dillərini isə bilməsinə mane ola bilməmişdir.

Şair özünə ritorik bir sualla müraciət edir: bu tələbələr vəzifə sahibi olandan sonra çörəyini yeyib, suyunu içdikləri Vətənin namusunu və şərəfini qoruya biləcəklərmi?

Cavab kəskin və haqlıdır: «Onlar böyüyüb məmur olandan sonra özlərinə vətənpərvərlik maskası taxsalar da, öz ana Vətənlərinə deyil, dillərində təhsil aldıkları millətə qulluq edəcəklər» (202, 165).

Görünür, bu bəla təhsil sistemini öz milli dilində qura bilməyən bütün xalqlar üçün ümumdür. Bəxtiyar Vahabzadə bu münasibətlə Oqtay Sinanoğlunun Türkiyəyə qayıtdıqdan sonra ingilis dilli

məktəblərlə tanış olaraq dediyi sözləri misal gətirir: «Bir milləti məhv etmək istəyirsinizsə, onun təhsilini əcnəbiləşdirin!» (227, 2-3).

Başqa bir türk aliminin (Firuz Qədri Timurtaş) bu barədə fikri belədir: «Dil məsələsi bir milli müdafiə məsələsidir. Dilimizi qorumaq Vətəni və milləti qorumaqla birdir, çünki dil Vətən qədər, tarix qədər, əzizdir. Dil də bayraq kimi müqəddəsdir, bəlkə, hamısının ifadəsi olduğu üçün hamısından qabaqdır; dil olmayınca millət də olmaz» (229, 2).

Müxbirin müxtəlif təşkilatlarda dövlət dilinə etinasızlıq göstərilməsinin səbəbi ilə əlaqədar olaraq verdiyi suala Bəxtiyar Vahabzadə belə cavab verir:

“Birinci səbəb bu təşkilatlara rəhbərlik edənlərin özlərinin ana dilini bilməməsidir. Onlar ana dillərində (loru dildə) bir təhər danışirlar. Ədəbi dili bilmədiklərindən yüksək kürsülərdə rus dilində danışmalı olurlar. Bəziləri isə yığıncaqlarda başqalarının hazırladıqları mətni üzdən oxuyurlar, özü də elə oxuyurlar ki, nə dediklərini özləri də başa düşmürlər.”

Bəxtiyar Vahabzadə belə bir biabırçı vəziyyətdən çıxış yolunu onda görür ki, adamları böyük vəzifələrə təyin edərkən onların başqa, professional keyfiyyətləri ilə yanaşı, dövlət dilini bilib-bilmədiklərinə də fikir vermək lazımdır.

Bizcə, bu tamamilə haqlı tələb və düzgün meyardır.

Müsahibə belə bir sual-cavabla başa çatır:

- «Dilimizin adı nədir?
- ...Dilimizin adı *azəri türkcəsi*, millətimizin adı *azəri türküdür*» (199, 167).

Xatırladaq ki, o dövrdə bu məsələ çox böyük müzakirə və mübahisələrə səbəb olurdu...

Bəxtiyar Vahabzadəni ən çox düşündürən məsələlərdən biri də «Ortaq türk dili» deyilən məsələdir. Bu, Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ən çox dəbdə olan məsələlərdən biri idi. Həmin məsələ bir çox diskussiyaların, yazıların mövzusu olmuşdur (33, 18).

«Ortaq türk dili» məsələsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hal-hazırda bütün türk respublikalarının əhalisinə xidmət edə biləcək, hamısı üçün anlaşılan bir dil yoxdur. Söhbət, əlbəttə, nə rus dilindən, nə də ingilis dilindən gedir. «Ortaq türk dili» ideyasının tərəfdarlarının fikrincə, bu məhz türk dili (real və ya qondarma) olmalıdır. Bəxtiyar Vahabzadənin bu məsələ barədə fikri belədir: «Türkiyə ilə Azərbaycan arasında, demək olar ki, dil problemi yoxdur. Ancaq, özbək, qazax, qırğızlarla aramızda dil nöqteyi-nəzərindən xeyli fərqlər var. Məgər bunları artıq bir müstəviyə gətirmək vaxtı deyilmi?! O, təəssüflə etiraf edir ki, bu dövlətlər arasında elmi və ədəbi əlaqələr çox zəifdir» (200, 104).

Müsahibədə türk xalqları arasında ünsiyyəti yaxşılaşdırmaq üçün «qarşılıqlı lüğət» nəşr etmək məsələsi qoyulur.

Bəxtiyar Vahabzadənin fikrini məşğul edən başqa bir məsələ türk dilinə doğma münasibət, bu dillərdə çoxdan işlənib vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərə (əsasən ərəb və fars dillərindən alınmalara) münasibət məsələsidir. Bildiyimiz kimi, bu purizm cərəyanı olub, dili alınma sözlərdən «təmizləmək» tələbi ilə bağlıdır.

Ədibə verilən sualların biri belə səslənir: «Türk dilində çoxdan vətəndaşlıq hüququ qazanmış, kök etibarilə ərəb və fars sözlərinin uydurma sözlərlə əvəz olunmasına necə baxırsınız?»

Şairin həmin suala cavabı qəti və riyakarlıqdan uzaqdır: «Bu sualınız mənim yaralı yerimə toxunur. Böyük şair Yəhya Kəmalın «ağzımda anamın ağ südü» adlandırdığı türk dilini siz (Türkiyə türkləri) bərbad hala salmışınız. Siz bir tərəfdən «ortaqla gedəlim» (gedək) deyirsiniz, o biri tərəfdən də, dilimizdəki «məktəb», «müəllim», «tələbə», «kitab», «təbiət», «həyat», «sağ ol» və s. bütün türk xalqlarının anladığı ortaqlıq türk sözlərini dilimizdən çıxarıb, onları «okul», «öyrətmən», «yanıt», «doğa», «yaşman», «mersi» və s. uydurma sözlərlə əvəz etmişiniz. Nəticədə bülbül cəhcəhinə bənzəyən türk dilini qısırqalaşdırılıb başqa türk xalqları ilə əlaqənizi üzdünüz» (201, 210-211).

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, türk dillərinin özlərinin tarixi inkişafı nəticəsində qazandığı milli kolorit, kiminsə kefinə uyğun olaraq dəyişdirmək lazım deyildir.

Qaldı «ortaqlıq türk dili» məsələsinə, türk xalqlarının bir-birinin milli özünəməxsusluğu və dillərinə qarşılıqlı hörmət şəraitində formalaşa bilər və həmin xalqların bir-birinə inam və etibarla yanaşması prosesində ortaya çıxmalıdır. Belə bir canlı əlaqə, həyat və məişətdə əməkdaşlıq, doğmalaşma olmadığı halda bu, bir zorakılıq üsulunu başqası ilə əvəz etməkdən başqa bir şey deyildir.

Bəxtiyar Vahabzadə türk xalqları arasında münasibət məsələsinə də ara-sıra toxunmuşdur. O, bir müsahibəsində qeyd edir ki, «Sovet hakimiyyəti illərində «türk», «Türkiyə» sözlərini müsbət mənada işlədənlərin dilini kəsərdilər. Amma biz Sovet İttifaqının tərkibində olan başqa türk respublikaları ilə sıx əlaqə saxlayırdıq. Qəribə burasıdır ki, Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra biz bir-birimizə daha da yaxınlaşmaq əvəzinə, bir-birimizdən uzaqlaşdıq» (33, 92). Söz yox ki, burada dövrün ictimai-siyasi hadisələri müəyyən rol oynamışdır.

Bəxtiyar Vahabzadə «Türkiyəm mənim» şeirində öz ana dilinin ona layiq olmayan vəziyyətindən sınıxtılar çəkərkən türk (osmanlı) dilinin müstəqil bir respublikanın dövlət dili kimi işlənməsindən qürur hissi keçirdiyini qeyd edir:

*Dilim ayaqlarda toz olan zaman
Ali məclislərdən qovulan zaman
Rahatsız deyildim ana dilimdən
Sənə güvənirdim,
bilirdim ki, mən
Dilimdə danışan bir türk yurdu var,
Öz dilim yaşarsa, millətim yaşar!*

(191,38)

Bəxtiyar Vahabzadə həmin məsələyə «Müxbir suallarına cavablar» müsahibəsində də qayıtmışdır. O özünün «Latın dili» şeirini xatırladır və aşağıdakıları qeyd edir:

«Sovet dövründə mənim əsas mübarizəm ana dilimizin rəsmi dövlət idarələrindən uzaqlaşdırılmasına görə idi. Bu dövrdə milli dillər sıxışdırılır, assimilyasiyaya uğramaq vəziyyətinə salınırdı. Xalqın milli varlığı ilk növbədə onun dili ilə bağlıdır. Dili olmayan xalqın özü də yoxdur. Gündəlik ünsiyyətdə Azərbaycan dilinin rus dili ilə əvəz edilməsi ömrüm boyu məni ağrıtmış və mən həm məqalələrimdə, həm də seirlərimdə bu dilin müdafiəsinə qalxmışam» (199, 158).

Bu sözlər müxbirin «Bəs «Latın dili» şeiriniz nəyə görə sensasiyaya səbəb oldu?» sualına cavabın bir hissəsidir. Sair həmin əsəri nə münasibətlə yazılması tarixçəsini belə izah edir:

«1967-ci ildə Kasablankaya getmişdik. Gördüm ki, burada vəziyyət bizdə olduğu kimidir: dövlət idarələrində ərəb dili işlənmir. Bu münasibətlə «Latın dili» şeirimi yazdım. Şeirdə deyilir ki, indi Yer üzündə latın xalqı yoxdur, amma bu dilin sözləri bütün elmlərdə termin kimi işlənir. Ona görə də bu dilə «ölü dil» demək olmaz. Lakin dünyada elə xalqlar da var ki, özləri yaşasalar da, dillərini öldürüblər. Belə ki, latın dili ölü dil deyil, rəsmi dairələrdə işlənməyən dillər ölüdür» (204, 158).

2. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında dil mövzusu

Dil, ana dili məsələləri Bəxtiyar Vahabzadənin bədii və publisistik yazılarının daimi, sabit mövzularındandır. O, həmin mövzuya müxtəlif cəhətlərdən yanaşır, onun mənasını və əhəmiyyətini özünə və başqalarına açmağa çalışır.

Şair «ana dili» ifadəsinin meydana çıxmasını bu cür izah edir: «Biz dilimizə «ana dili» deyirik. Çünki bizə doğma dilimizi ilk dəfə öyrədən də ananın özüdür» (204, 27). O, nəsr ilə dediyi kimi, nəzmlə də deyir:

*Dil açanda ilk dəfə «ana» söyləyirik biz,
«Ana dili» adlanır bizim ilk dərsləyimiz,
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə.*

(175, 100)

Başqa bir yerdə şair «dili insanın anasından öyrəndiyi ən qiymətli sərvət, vətənə və millətə məhəbbətinin başlanğıcı kimi səciyyələndirir» (201, 65).

Şair «Mənim anam» şeirində göstərir ki, o, dili öz savadsız anasından öyrənmişdir. Anası oğluna tək-cə dil öyrətməyib, ancaq onun öyrətdikləri şeylər, mətləblər içərisində ən vacibi, ən lazımlısı budur.

Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Dil insanla təbiət arasında vacib təyinat vasitəsidir. O olmasa, dünya işlərindən baş çıxartmaq, dünya, təbiət, cəmiyyət, həyat, keçmiş və gələcək haqqında vaxtına çəkmiş, yerinə düşmüş sözlər danışmaq mümkün olmaz. Dilsiz insan lal kimi olur, bu hamı üçün belədir. Ancaq şair üçün bu həm belədir, həm də belə deyildir. Belədir, ona görə ki, o da başqaları kimi, ünsiyyətə möhtacdır, başqalarının sözünü, səsinə eşitmək istəyir və başqalarının da onu eşitməsini istəyir. Belə deyil, ona görə ki, dil şairdən ötrü təkə danışmaq üçün vasitə deyil, həm də bu dildə özünü ifadə etmə, sənətə vəqif olmaq və sənət nümunələri yaratmaq vasitəsidir. Sairin özünün dediyi kimi:

*Mən bu dildə hiss eşitmişəm
Həm sevinci, həm də qəmi,
Bu dil ilə yaratmışam
Hər şeirimi, hər nəğməmi. (182, 72.)*

Şair ona dil və həyatda gərəkli olan bir çox şeylər öyrədən anasından minnətdarlıq hissi ilə danışır.

*Savadsızdır mənim anam,
Ama mənə il öyrədib, ay öyrədib,
Ən əsası dil öyrədib.*

Ana da müəllimdir; o, dilsiz körpəyə dil öyrədir. Ancaq dili, ağzı olan adamlara, adam balalarına dil öyrədənlər də vardır. Bunlar öz uşaqlarından çox özgə uşaqlarına dil öyrədən, dil vasitəsilə öyrədən müəllimlərdir. Şair «Əlifba kitabı» şeirində həmin şəxsləri nəzərdə tutaraq yazır:

*Müəllim! Qayğınla böyüyür insan,
Sən əqlə, kamala qanad verirsən.
Ana dilimizin gur bulağından
Körpə balalara su içirirsən.*

(184, 23)

Müqayisə üçün deyək ki, həm «Ana dili», həm də «Əlifba kitabı» şeirlərində şair eyni bir obraza müraciət edir: «içirmək» (laylanı südlə qarışdırıb, ruha içirmək, ana dilinin gur bulağından körpə balalara su içirmək). Sonuncu halda «su» sözü məcazi mənada işlənmişdir.

«Ana dili» və «Oğluma» şeirlərində şair ana dilini xalqın bağrından qopan, eyni zamanda onun varlığını özündə əks etdirən bir mənəvi hadisə kimi qiymətləndirir. Burada, belə deyək ki, sözlərin leksik mənaları nəzərdə tutulur.

Bəxtiyar Vahabzadə «Tarix, dil, ənənə» məqaləsində ana dilinə xas olan səslərin - bu danışq səslərinin – hikmətindən bəhs edir: «32 səs! Bunlar adi səslərdirmi? Yox, təbiətin, yerin, göyün, kainatın bütün sirri və hikməti bu otuz iki səsə cəmlənmişdir. Bu otuz iki səs insanın kainata sığmayan arzularının, ideallarının, duyğu və fikirlərinin ifadə vasitələridir» (201, 34).

Eyni fikir şeir şəklində də təqdim olunmuşdur:

*Bu səslər...bu səslər... Adı səs deyil,
Bu səslər tarixdir, bu səslər vətən.
Bu səslər... bu səslər min-min il əvvəl
Yaranmış yurdumun təbiətindən.*

*Bu səslər quş səsi, bulaq nəğməsi,
Bu səslər yaranmış el nəfəsindən.
İgid babaların addım səsindən.
«A»dan «ana» yazdıq, «b»dənsə «baba»*

(184, 112)

Qeyd edək ki, şair səslərdən bəhs edərkən məhz Azərbaycan danışq dilinə məxsus olan səsləri nəzərdə tutur. Ancaq belə bir ədəbi-bədii priyom, sözlərin ilk səslərini xəyali təsəvvürlərlə bağlamaq təmayülü Bəxtiyar Vahabzadədən əvvəllər də Azərbaycan poeziyasında mövcud olmuşdur. Məsələn, Aşıq Ələsgər irsindən seçdiyimiz aşağıdakı parçaya fikir verək:

*İbtidada «Əlif» Allah
«Be» birliyə dəlalətdi.
«Te» təkdi vahidi-yekta,
Arif bu elmə bələddi.*

*«Se» sabitdi doğru yola,
«Cim» ucadı, bax calala!
«He» mehribandı halala,
Münkir ondan xəcalətdi*

Şeirir sonrakı misraları «xe», «dal», «zal», «re», «sin», «şin», «sad», «zad», «ta», «za», «eyn», «ğeyn», «fe», «qaf», «kaf», «lam», «mim», «nun», «he», «vav», «yey», səs - hərflərinin izahına, yozumuna həsr edilmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadə səslərdəki belə bir qüdrətə işarə edir ki, otuz iki səs on minlərlə sözün və söz formalarının materialı olmaqla, bütöv bir dilin təşkili və fəaliyyətini təmin edir. Bu sirri, bu hikməti isə bizə müəllim öyrədir. «İlk müəllimimiz bu səslərlə ana dilimizi, onun gözəlliyini, musiqisini və böyük imkanlarını bizə öyrədir» (203, 28).

Bəxtiyar Vahabzadə təkcə dil, ana dili və onun taleyi məsələlərini öz əsərlərinin mövzusu etməklə kifayətlənməyib, dil barəsində düşüncələrin məhsulu olan bəzi dilçilik terminlərinin bədii təsvir vasitələri sırasına gətirilməsinə də cəhd etmişdir. O, bir şeirində «isim», «sifət», «fel» kimi nitq hissələrini qarşılaşdırır, onların bəzi təsəvvürləri təmsiletmə gücünü saf-çürük edir və, nəhayət, belə bir gözlənilməz nəticə çıxarır:

*İsim, sifət döyüşlərdə çox zaman
karıxar...
Fellərsə döyüşlərdən həmişə
qalib çıxar.
Çox sevirəm igid kimi döyüşən
Kəlməni mən,
Sözü mən,
Fel olmaq istəyirəm
Düzü, mən...*

(186, 83)

Şair feli döyüşkənliyin, mübarizliyin, failliyin, fəaliyyətin rəmzi kimi mənalandırır. Demək olar ki, bütün bu keyfiyyətlər onun öz təbiətinə xas olan, özünü açıq-aşkar büruzə verən xüsusiyyətlərdir. Biz Azərbaycanın son dövr tarixində dönə-dönə buna şahid olmuşuq ki, başqalarının çiyini yaxud burnunu çəkməklə, mimika ilə öz münasibətini bildirdiyi məqamlarda Bəxtiyar Vahabzadə öz sözünü müsahibinin üzünə şax deməkdən çəkinməmişdir.

«Hörümçək tor bağladı» şeirinin mövzusunı milli tarix, milli dil, din və milli həqiqətlərdən ibarət olan dörd «milli-mədəni dəyər» təşkil edir. Həmin dəyərlərin gözdən salınması, yada salınmaması, onların milli mənsubiyyətlərdən uzaq olan anlayış və təsəvvürlərlə əvəz edilməsi rus-Sovet imperiyasının 70 illik siyasətinin məğzini təşkil edirdi. Bu siyasət milli tarixin öyrənilməməsi və ötəri, səthi, təhrif olunmuş şəkildə təqdim edilməsi, tarixi maraq və məlumatların rus tarixi, Sovet hakimiyyətinin meydana gəlməsi və inkişafı tarixi, kommunizm hərəkatı və sosializm quruculuğunun qondarma tarixinin öyrənilməsi ətrafında cəmləşdirilməsi ilə əvəz edilirdi. Ayrı-ayrı xalqlar, millətlər vahid sovet xalqı adı altında təqdim olunur, milli-mənəvi dəyərlərin unudulması prosesi get-gedə güclənirdi. Bu siyasətin nəticəsi hər bir xalq üçün ağır idi. Elə bir nəsil yetişirdi ki, onun üçün «milli» təyini tətbiq edilə bilən hər bir dəyər qeyri-ciddi, maraq və diqqətə layiq olmayan, dəyərsiz, ikinci, üçüncü dərəcəli, əhəmiyyətsiz bir şey kimi görünürdü. Şair bu mənəvi-mədəni təxribatın nəticələrini yığcam, yaddaqalan bəndlərlə qeyd etmişdir.

*Tariximiz danıldı,
Uydurma tarix ilə
Kimliyimiz anıldı. 1 (I)
Dilimiz yasaq oldu,
Ruhumuz qəlbimizdə
Əbədi dustaq oldu. (2)*

*...Biz beləcə yaşadığ,
Yaşamadıq, süründük
Əməlimizə deyil,
Sözümüzzlə göründük. (3)*

Sual oluna bilər ki, bəs din? Dinin taleyi Sovet İttifaqının ilk addımlarından etibarən birmənalı şəkildə həll olunmuşdu. O, lazımsız, zərərli bir şey hesab edilirdi; xalqın həyatında tiryəkə bərabər tutulurdu. Dinə barbarcasına münasibət ən yaxşı məscid və kilsələrin partladılması, ən pislərinin

anbara çevrilməsi, qalanlarının təmirsiz qalıb, bərbad şəklə düşməsi, qapılarına qıfıl vurulması ilə müşayiət olunurdu. Şeirdə istifadə edilmiş bir obraz belə bir vəziyyətdən xəbər verir: «Məscid qapılarında hörümçək tor bağladı».

Aydın məsələdir ki, hörümçək istədiyi yerdə tor hörə bilər. Amma gediş-gəliş az olan yerdə hörümçək toru daha çox qala bilər. O məhz uzun müddət gediş-gəliş olmayan yerdə davam gətirə bilər. Məscid qapısı ayaq kəsildiyi üçün hörümçəyin sevib-xoşladığı yerə çevrilmişdir. Milli varlıq, milli mövcudiyyət mövzusu şairin həmin dövr yaradıcılığında bir növ adamdan əl çəkməyən, zəhlətökən ideyalar kimi özünü göstərir. O, təkcə ana dilinə, xalq mövzusuna müraciət etdiyi hallarda deyil, tamamilə başqa mövzularda olan əsərlərdə də bu mövzunu ortaya atır, bu haqda öz sözünü deyir. «Şəbi-hicran» poemasında şair yazır:

*Sərvət getsə, qəm deyil, sərvət gələr yenə də,
Dilinə, ruhuna da qəsd edələr, ay aman,
Ələmləri, dərdlərin hamısından bu yaman!*

(194, 102)

«Şəbi-hicran» poemasının baş qəhrəmanı Füzulinin özüdür. Füzulinin özünün üçdilli (ərəb, fars, türk) yaradıcılığına münasibəti onun müvafiq divanlarının dibaçələrinə öz əksini tapmışdır. Hətta şair farsca divan tərtib etmək tələbini bir fars gözəlinin adı ilə bağlamışdır.

«Şəbi-hicran» poemasında belə bir təşəbbüskarlıq türk qızına məxsusdur. Əlbəttə, bu sırf XX əsrin ortalarına xas olan kolliziyalarla bağlıdır. Poemanın qız qəhrəmanı öz sevgilisinə bir növ yaradıcılıq proqramı verir:

*Qoy, sənin şeirində dil açsın vətən-
Onun küləkləri, onun çayları.
Biz ayrı düşsək də öz elimizdən,
Qürbətdə ölməsin dilimiz, barı.
Sənin bu ilahi ilk məhəbbətin
Elinin dilində yazılsın gərək...
Sən ərəb, sən əcəm oğlu deyilsən,
Sənin öz dilin var, öz vətənin var.*

(194, 120)

Əlbəttə, bu motiv, bu ifadə tərzii *ilahi məhəbbət* XV-XVI əsrlərə yox, XX əsrin ortalarına, poemanın yazıldığı vaxtlara aiddir. Həmin motiv Bəxtiyar Vahabzadənin həyatda və sənətdə müəllimi olmuş Səməd Vurğunun yaradıcılığında da özünü göstərir. Məlum olduğu kimi, «Vaqif» pyesində Ağa Məhəmməd şah Qacar Vaqifə öz əsərlərini fars dilində yazmağı təklif edərkən şair bu təklifə boyun əyməmiş, öz xalqının dilində yazmağı özü üçün şərəf işi hesab etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin təsirli səhnələr ancaq ədəbi jest olaraq qalmışdır. Yeni dövrün ədəbi qüvvələri öz əsərlərini artıq ərəb və fars dillərində yox, rus dilində yazır və nəşr etdirirdilər. Hərçənd onlar nə xalq həyatını, nə də xalqın dilini kifayət qədər bilirdilər. Bunlarsız isə söz sənəti meydanında ciddi uğurlara ümid bəsləmək artıqdır.

Eyni motivlər «Yollar-oğullar» poemasının mövzusunu təşkil edir. Poemanın qəhrəmanı türk yox, ərəbdir. Aydın məsələdir ki, şairi düşündürən ərəb xalqları və dillərinin taleyi deyildir. O dolayısı ilə öz xalqının, öz dilinin taleyini dilinə gətirmişdir. Bundan başqa, poemada Azərbaycanda katastrofik miqyas almış, başqa xalqlardan olan qızlarla, qadınlarla evlənmək, qarışıq nigahlar, kütləvi metisləşmə halları öz əksini tapmışdır. Poemadan öyrənirik ki, ərəb milyoneri Ben Osman arvad və uşağından ayrılaraq Parisdə yaşamağa başlayır. Paris həyatı onun üçün bir çox dəyişikliklərlə əlamətdardır: O, adını dəyişərək Simon adını qəbul edir, fransız qızı ilə evlənir, ondan bir oğlu olur.

Anası ilə yoxsulluq içərisində yaşayan Mustafa ərəbcə təhsil alır, xalqının milli mübarizə təşəbbüslərindən özünü kənar tutmur. O xalqının azadlıq uğrunda mübarizəsinə qoşulur. Mustafa atasının əsl qayğılarına şərikdir. Ben Osmanın (Simon) fransız qızından olan oğlu (Etiyen) isə bu qayğılardan çox-çox uzaqdır. Əlbəttə, şəxsiyyətin bu faciəsi müasir Azərbaycan həyatından qidalanır. Anasına görə ata yurdundan, atasının dilindən və mədəniyyətindən uzaq düşmüş, doğma ana dilində beş-on cümləni bir-birinin dalınca düzüb deyə bilməyən yarımçıq vətəndaşlara indinin özündə belə rast gəlmək olur.

Xalqın həyatını, dilini özünüküləşdirmək, mənimsəmək üçün bu xalqın həyatı ilə yaşamaq lazımdır.

Şairin bu barədə qənaəti belədir: «Ana dili! Bu dildə yaranan sənət əsərləri, elmi əsərlər hər kəs üçün hər şeydən əzizdir. Şair bu dillə böyüyür, bu dildə danışır, bu dil vasitəsilə yazıb-yaradır, bu dillə də öz xalqının arzu və əməllərini ifadə edir» (199, 86).

Bəxtiyar Vahabzadə kitab dili ilə canlı danışq dilini qarşılaşdırmaqla yazır: «Otuz ildən artıqdır ki, yazıb-yaradıram. İndi də elimizdə, obamızda dili kitab dili ilə korlanmamış qocaların söhbətində elə gözəl, elə dolu və çoxrəngli sözlərə rast gəlirik ki, ana dilimizin qüdrətinə heyran qalıb, hisslərimin ifadəsindəki acizliyimdə dilimizi yox, özümü günahkar bilirəm» (204, 36). Şair bu əqidədədir ki, dili bilmək azdır. Onu yaradan ayrı-ayrı sözlərin məzmununu incəliklərinə qədər hiss etmək, duymaq, onlarla yaşamaq lazımdır.

Bəxtiyar Vahabzadə söz sənətkarlarını xalqla daim təmasda olmağa, xalqın canlı danışq dilindən öyrənməyə çağırır, ana dilinin dərin qatlarında yatan, hər kəsin görə bilmədiyi, duymadığı mənə çalarlarını arayıb üzə çıxarmağa səsləyir. Şair xalqı öz dili ilə dindirməyi, danışdırmağı ən doğru yol hesab edir. Yazıçıların bədii dildə ortaya qoyduqları yeni deyim tərzli xalq dilində formalaşmış sözlər, söz formaları və şəkilçilərin təqdim etdiyi sonsuz imkanlara söykənir.

«Ana dili» şeirində şairin milləti millət edən bir çox xüsusiyyətlərin dildə öz əksini tapmasına diqqət yetirdiyini görürük:

*Səndə mənim xalqımın
Qəhrəmanlıqla dolu
Tarixi varaqlanır.
Səndə neçə min illik
Mənim mədəniyyətim,
Şan-şöhrətim saxlanır.
Mənim adım-sanımsan,*

Namusum, vicdanımsan!

(185, 162)

Bu kiçik parçada şair ana dilinə və ümumiyyətlə, hər bir milli dilə xas olan xüsusiyyətləri sadalayır: «dildə xalqın tarixi öz əksini tapır, xalqın milli mədəniyyəti onun dilində özünü qoruyub-saxlayır». Ona görə də dilin daşıyıcısı üçün dil ad-san, şan-şöhrət və namus, vicdan kimi yaxın, əziz və müqəddəsdir.

Həmin keyfiyyətlər barəsində müəllifin «Lirika» (1990) kitabının müqəddiməsində deyilir: «Ana dili bir çox şairlərin duyğularını dilə gətirmiş və çoxları ona şeirlər həsr etmişdir. Bir çox dilçilər də ana dili ilə milli tarix arasında sıx əlaqə və münasibətin olduğu barəsində yazmışlar. Öz ustadı Səməd Vurğun kimi, Bəxtiyar Vahabzadə də ana dilini «xalqın namusu» adlandırmışdır, bu duyğu çoxlarına yaddır. O yalnız ana dilinin hər kəlməsini göz bəbəyi kimi qoruyanlara tanış olan hissidir» (204, 100).

Y.A.Referovskaya «Roman ədəbi dillərinin formalaşması» əsərində dil tarixinin dövrləşdirilməsi ilə ölkə tarixinin dövrləşdirilməsinin üst-üstə düşməsinə qanunauyğun bir hadisə kimi qiymətləndirir: «Dil tarixinin dövrləşdirilməsinin ölkə tarixinin dövrləşdirilməsi ilə üst-üstə düşməsində təəccüblü heç nə yoxdur. Əgər XIII əsr köhnə fransız dilinin kulminasiya anıdırsa, XIV əsr də yeni Fransanın, prinsipial olaraq inkişafının yeni fazasına qədəm qoymuş, yeni iqtisadi, siyasi və sosial şəraitlər Fransanın, humanizm epoxası, dirçəliş epoxası, Fransanın yeni dilinin meydana çıxması əsridir» (146, 170).

Vahid milli dövlətin yaradılması, keçmiş feodal mülklərinin yüzillik müharibədən sonra vahid mərkəz ətrafında birləşdirilməsi, millətin birləşdirilməsi vasitələrindən biri kimi vahid dilin yaradılmasını tələb edirdi.

Bəxtiyar Vahabzadə başqa bir şeirində ana dilinə poetik təyinlər isnad verdikdən sonra onu qiymətli bir irs kimi qoruyub gələcək nəsillərə ötürməyi özü və başqaları qarşısında bir vəzifə olaraq qoyur:

*Bu dil- bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil- bir-birimizə əhdi-peymanımızdır.
Bu dil- tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,
Bu dil- əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək.*

(168, 150)

Ana dilinə sonsuz məhəbbət ana dilinə xor baxma, biganəlik göstərmə hallarına qarşı nifrət

şəklində də özünü bürüzə verir. Bəxtiyar Vahabzadənin 50-ci illərin əvvəllərində yazdığı bir şeir o vaxtlar olduğu kimi, indi də aktual və ehtiraslı səslənir:

*Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən
fasonlu ədabazlar!
Qəlbinizi açmayır qoşmalar, telli sazlar.
Bunlar qoy, mənim olsun,
Ancaq Vətən çörəyi sizlərə qənim olsun!*

(183, 110)

Həmin hissələrə «Şəbi-hicran» poemasında da rast gəlirik:

*Bu vətən torpağı, qoy, olsun qənim
Vətəndə yaşayıb onun dilinə
Ruhuna, zövqünə, doğma elinə
Xor baxan bışərəf vətənsizlərə!*

(192, 94)

Beləliklə, biz Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığını iki bucaq altında nəzərdən keçirdik: Bəxtiyar Vahabzadənin dil və bədii dil barəsində mülahizələri; Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında dil mövzusu.

Həmin məsələlər, bir tərəfdən şairin yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi dövrün ölkələr, vətənpərvər vətəndaşlar qarşısında qoyduğu həlli müşkül olan problemlərlə bağlı olaraq meydana çıxmışdır. O biri tərəfdənsə bunlar Bəxtiyar Vahabzadənin özünün həyatda özünəməxsus mövqe tutması ilə, qayğı və narahatlıqları ilə bağlıdır. O, həyatda özünün və mənsub olduğu ölkənin, xalqın başına gələn hadisələrə fəal münasibət göstərmiş, özünü görməməzliyə vurmamış, əngəllərdən, maneələrdən yan keçə bilməmişdir. Bütün bu amillər şairin müvafiq obrazının yaranmasına əsas vermiş və həmin obraz da öz növbəsində şairin özü üzərində səfərbəredici qüvvələrdən birinə çevrilmiş, konkret şəraitdə onun rəftar və hərəkət xəttini müəyyən etmişdir.

Həmin baxış, həmin mövqe şairin mövzular seçməsində, onları adekvat dil vasitələri ilə işləyib ortaya çıxarmasına da təsir göstərmişdir. Bu məsələlər barədə irəlidə söhbət açacağıq.

3. Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində bədii xitab

«Xitab qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmasa da, onun semantikasını ilə sıx bağlı olan söz və ya söz birləşməsinə deyilir. O, cümlənin əvvəlində, ortasında və axırında gələ bilər. Xitab əsasən ümumi və xüsusi isimlə, substantivləşən başqa nitq hissələri ilə (sifət, sayı, feli sifət hətta məsdərlə də) ifadə olunur» (118, 1-5).

Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində xitablardan geniş şəkildə istifadə olunur. Bunlar bədii-funksional səciyyə daşıyır və şairin əsərlərində-şeir və poemalarında tez-tez istifadə olunur. Belə ki, xitablara şairin bədii əsərlərinin həm əvvəlində (daha doğrusu, poetik misraların əvvəlində), həm ortasında (misraların), həm də sonunda rast gəlirik. Bunun şahidi olmaq üçün şairin poeziyasına müraciət edək:

1. Xitablar misranın əvvəlində:

*Qaliley! Hələlik kəşfin bir yana,
Onun qiymətini alimlər bilər!*

(184, 30)

*Dostlar! Bizim bu həyatda, bizim nəhəng qurğularda
Qoca dəmiryolçunun da öz kiçicik xidməti var.*

(194, 45)

Verilmiş misallarda xitab müvafiq surətdə xüsusi və ümumi isimlə ifadə olunmuşdur. Ümumi isim cəmdə işlənmişdir.

Misranın əvvəlində başında xitab vokativ sözlərlə (*ey, ay, a*) birlikdə işləyə bilər. Məsələn:

*Ey Mədain! Mədain, nə böyük tarixin var!
Bircə qəsr qalıbdır bugün səndən yadigar!*

(184, 183)

Burada *Mədain* xitabı *ey* vokativi ilə birgə işlənmişdir. Ancaq bu, *Mədain* sözünün misranın başında işlənməsi fikrini təkzib etmir, çünki *ey* və *Mədain* sözləri müraciət obyektinə bir bütöv

şəklində aiddir.

Ey vokativinin daha çox danışiq dilində işlənən *ay* və *a* variantları da vardır. Bu mətndə *ey* variantı daha çox işə yarayır. O, ali üsluba məxsus olan ünsürdür, tarixən bir çox dövlətlərin paytaxtı olmuş şəhərin adı ilə məhz bu variantın işlənməsi məqbul sayıla bilər. Bu şəhərin taleyi böyük şairimiz Xaqani Şirvaninin «Mədəin xərabələri» qəsidəsinin də mövzusunı təşkil edir.

Ey vokativi təkcə tarixi keçmişə aid olan xitablarla işlənmir. O, müəlliflə müraciət ediləni eyni səviyyəyə qoymayan, bunlar arasında lazımı məsafə, distansiya, adilikdən uzaqlaşmağı tələb edən bütün hallarda işlənir. Bu zaman müraciət edilən obyekt müxtəlif olur. Məsələn:

*Ey bahar! Mizrab al çal ürəyimi,
Kaş, o da sənin tək aşib-daşaydı!*

(194, 139)

*Ey rəssam, dünyada yeddicə rəng var,
Arzular rəngarəng, diləklər zəngin.*

(194, 139)

Burada Azərbaycan poeziyasında geniş yayılmış bədii priyoma da rast gəlirik: Şair ilk növbədə özü - özünə müraciət edir:

*Ey Bəxtiyar! Olma bu qədər heyran o mahə,
Sən heyran olan tək, qoy, o da heyranın olsun!*

(194, 169)

Bəzən isə şair konkret olaraq belə müraciətlər də edir:

*Ey könül !...
Elə bil ki, sən dağların başında
Ucalan bir qayasan!*

(184, 110)

Şair müəyyən məqamlarda təkcə birbaşa, müstəqil mənada olan sözlər deyil, məcazi mənada olan sözlər də işlədilir. Məsələn:

*Ey gül! Vurulan tək ovu tez qaldırır ovçu,
Vurdun məni, qaldırmadın ancaq, qanın olsun!*

(194, 169)

A, *ay* vokativləri xitablarla məhrəmlik, adilik hökm sürən nitq şəraitində işlənir. Burada dəbdəbəyə, təmtərağa yer yoxdur. Məsələn:

*Ay ata, gəlirəm, sən keç içəri,
On dəfə demişəm bayaqdan bəri.*

(194, 140)

Burada müraciət edən övladdır. Bu beytdə isə əksinədir:

*A bala, soyuqdur, gəl qızın bir az,
Kişi öz işini sabaha qoymaz.*

(194, 140)

Burada müraciət edən valideyndir və onun müraciəti də həmin mövqeyə müvafiq gəlir. *Ay* vokativi digər məişət əşyalarının adları ilə də işlənir:

*Kağızlar, ay kağızlar,
Nə böyük gücünüz var!*

(195, 158)

*Kağızlar, ay kağızlar,
Sizin gen sinənizdə
Nəğmələr də yazılır,
Ölüm hökmləri də!*

Burada xitabın təkrar olunaraq işləndiyini də görürük: özü də birinci dəfə xitab – söz gəlir, ikinci halda həmin söz *ay* vokativi ilə işlənir. Bu, yeganə hal deyildir. *Ay* vokativi xitaba yeni bir çalarlıq verir.

Misra başında xitabın ifadə olunduğu söz təkcə vokativlə yox, təyinlə də işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman təyini atmaq olmur, təyin olunan onunla birlikdə xitab mövqeyində işlənir. Məsələn:

Qara zurna !

Maya tutdun

Düşmən üstdə, qılınc çəkən

Qazan xanın nərəsindən, harayından.

(184, 80)

Cavan oğlan! Sən gecənin bu çağında

Nə gəzirsən pəncərəmin qabağında?!

(194, 140)

Verilmiş nümunələrdə “*qara zurna*”, “*cavan oğlan*” ifadələri birinci növ təyini söz birləşmələridir. Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində ikinci növ təyini söz birləşmələrinin də xitab kimi işləndiyini görürük:

Nida cümləsi!

Sən dik dayandın,

Özünü hamıdan qüdrətli sandın.

(184, 61)

Sual işarəsi!

Baxmadın göyə,

Əyildin, torpağı dərk edim – deyə.

(184, 62)

Müraciət etdiyimiz nümunələrdən də görünür ki, *ey* (*ay*, *a*) vokativləri xitabla birlikdə eyni müraciət obyektinə aiddir Buradakı xitablar təyinlərlə, izahedici sözlərlə ifadə olunurlar. «Təyin+isim» quruluşlu birləşmələrdə vokativlər adətən, xitabların əvvəlində gəlir. Məsələn:

Ey taxta dirəklər! Sizi dünəndən

Yetişmiş taxıl tək biçib qıraydım!

(194, 199)

Bəzən vokativlə isimlər arasına sözlər də artırılır:

Ey hər gün təqvimindən bir varaq cıran oğlan!

Əllərin titrəmirmi onu qoparan zaman?!

(194, 199)

Bu üsulla işlənmiş xitablara qeyd etdiyimiz kimi misraların ortasında və axırında da rast gəlmək olur.

2. Xitablar misranın ortasında:

Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində xitabların misraların ortasında işlənməsi də geniş yayılmış bir haldır. Xitabların misranın harasında gəlməsinin nə kimi funksional əhəmiyyəti var? Bu məsələni belə izah etmək olar:

Xitabların misraların əvvəlində işlənməsinin funksional əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, bu zaman birinci yerdə müraciət çaları durur; başqa məqsədlər ikinci yerdə gəlir. Xitabın misranın ortasında gəlməsinin bir yox, iki səbəbi vardır. Birinci səbəb şeir texnikası ilə bağlıdır: xitab da, başqa sözlər kimi, misranın daxili bölgüsünə tabe olaraq işlənir. Xitabın misranın ortasında gəlməsinin digər səbəbi də bu verilən məlumatın birinci dərəcəli əhəmiyyət daşımasıdır. Xitab etmə, müraciət isə

ikinci yerdə durur. Bu tipli nümunələrə fikir verək:

a) xitabın misranın ortasında gəlməsinin şeir texnikasının tələbləri ilə bağlı olması:

*Biz, **ey qələm dostlarım**, bəxtəvərik, bəxtəvər,
Elə bil ki, bizimçün yaranmış bu göy, bu yer.*
(194, 186)

*Yaşamaq, **ay ana**, yaşatmaqdadır,
Həyat məgər ancaq kef-damaqmıdır?!*
(194, 255)

*Bu ağ saçlar, **ay ana**, səni dərdə salmasın,
Saçımın ağılığından qanın heç qaralmasın.*
(194, 212)

*Mahnını, **ey bülbül**, sən də tez ol, kəs,
Hüsnun də, nəğmənin də oxşamaz məni!
Yüz bahar gəlsə də, isidə bilməz
Sənsiz, **ey** vicdanım bahar, yaz məni!*
(194, 267)

Bütün qeyd olunan hallarda xitabın misranın ortasında gəlməsi şeirin daxili bölgüsünün düzgünlüyünü təmin etmək məqsədinə xidmət edir. Onun yerinin dəyişdirilməsi ilk növbədə məhz şeir texnikasının pozulmasına səbəb ola bilər.

Xitabın misranın ortasında işlənməsinin bir səbəbi də müəllif – konkret ünvan münasibəti ilə şərtlənir. Müəllif nitqin məzmunu ilə qarşısındakına (real yaxud təsəvvür edilən) müraciət edir, ancaq o, sanki onun diqqətini cəlb etməyə ehtiyac duyur və o nitq şəraitinə uyğun olaraq xitabdan istifadə edir. Xitab etmək üçün hansı sözlərdən, hansı təyinlərdən istifadə olunması müəlliflə adresat (konkret ünvan) arasında birtərəfli və yaxud ikitərəfli münasibətin xarakterindən xəbər verir. Məsələn:

*Yaxşı bax həyata,
Ey gülüm, çaşma
Dağdan arana bax,
Arandan dağa!* (184, 64)

«Ey gülüm» qadına, qıza, övlada ünvanlanan müraciət formasıdır. Buradan bilmək olur ki, müəllif müraciət etdiyi şəxsə bir böyük, ata gözü ilə baxır, onu baş verə biləcək səhvlərdən qorumaq, çəkəndirmək istəyir.

*Yalnız başqasını düşünən zaman
Qalxır insanlığın fəvqünə insan.
Bax, bu böyüklüyün, bu cürətidir
Məni də, **ay qızım**, belə sarsıdan.* (184, 168)

*Yalnız, bax, bu zaman fədakarlığın
Yüksəlir, **a qızım**, qəhrəmanlığa!*
(184, 169)

*Nəşə istəyirdin, sən nəşə ancaq,
İndiyə **ey şahım**, dərdü qəmindən
Dinləmək istədin fəryadımı sən!*
(184, 172)

*Sağlığım bir yana, **a dostlar**, mənim
Soyuq məzarım da heç tək olmasın!*
(194, 142)

Xitabın ortada gəlməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. B.Vahabzadənin bir çox

şeyrlərində poetik fikir bir misrada yox, bir neçə misrada, beytdə, hətta müəyyən mətn daxilində davam edir.

Bəzən xitab ya birinci misranın sonunda, ya da ikinci misranın əvvəlində gəlir. Bədiilik baxımından yanaşdıqda onun yeri axırda (yaxud, əvvəldə) götürülməlidir. Amma beyt çərçivəsindən yanaşdıqda xitabın yeri ortaya düşür. Məsələn:

*Nə qədər güclüsən, **ey qadir insan,**
Özün bir yanasan, əzmin bir yana!*

(184, 254)

*Ekran qaralanda, **ey yalqız ürək,**
Özümə yeganə dost sandım səni!*

(184, 172)

*Özünə heyrankən bu cansız aləm
Ey insan! Demə ki, heyrlənəmirəm!*

(184, 153)

*Mənə qüvvət verən, **ay ana torpaq,**
Nə səndən dönəram, nə məsləkimdən*

(194, 137)

*Cismin dolaşır harda bəs, **ey Bəxtiyar oğlan,**
Könlün yarın ardınca uçub pərvaz olanda?!*

(194, 166)

Bəxtiyar Vahabzadənin şeyrlərində söz birləşməsinin tərkibinə parçılanan xitablara təsadüf edilir.

*Ürəklərə yol açan Füzulinin sənəti,
Ey dilim, qüdrətinlə dünyalara yol açmış*

(194, 535)

*Sən məndən, **ey ürək,** üz döndərəndə
Şair olduğum da yadımdan çıxır!*

(194, 136)

3. Xitablar misranın sonunda:

Bir çox hallarda xitab misranın sonunda gəlir. Bunların aşağıdakı tiplərinə rast gəlirik.

a) Xitab misranın sonunda gələrək, qafiyə təşkil edir (Azərbaycan şeirində qafiyənin yeri misranın axırıdır).

*Hələ sönməsə də eşqin, həvəsin,
«Sonası ovlanan gölsən», **qadası!***

(184, 133)

*Tellərini dolayır boynuma ay gecələr,
Mənim sirdaşımsınız, gecələr, **ay gecələr!***

(194, 165)

*Ayaq açan diləklər
Gah durar, gah yıxılar.
Arzuların aynası
Yuxular, ay yuxular!*

(184, 241)

b) Xitab misranın sonunda rədif qafiyədən sonra gəlib, təkrar işlənən söz yaradır:

*Şirin-şirin yat, **ay bala,**
Boya-başa çat, **ay bala.**
Səndə bir gün öz səsinə
El səsinə qat, **ay bala!***

(194, 74)

birinin adıdır. Burada hərbi əsirləri ağır, üzücü işlərdə işlədir, axırda qaz kameralarında yandırır məhv edirdilər. «Əsarət yuvası» bədii xitabı ilə ifadə olunmuşdur. Bu xitab *ey* vokativini ilə işlənərək, həmcinslik bildirir.

Bəzi şeirlərdə üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin də xitab kimi işləndiyini müşahidə edirik:

*Sən hardan biləsən, nə çəkirəm mən,
Payızam... ey ömrün ilk baharlısı!*

(184, 127)

*Əqlin sürətindən, zəkanın sürətindən
Ey mənim yaşıdlarım, bəzən bir gün içində
İllər yaşayırıq biz.*

(194, 192)

Xitab kimi işlənən söz birləşmələrinin tərkibində mənsubiyyət şəkilçisinin də öz yeri vardır. Mənsubiyyət şəkilçisinin xitab vəzifəsində olan sözlərlə işlənməsinin başqa nümunələrini yuxarıda verilmiş nümunələrdə də təsadüf etdik (*qadası, sevgilim, gülüm, şahım, qızım* və s.).

Beləliklə, Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərində işlənən xitabları tədqiq edərkən aydın olur ki, xitablar insana, canlılara, cansızlara, təbiət hadisələrinə aid olur. Xitabların ifadə olunduğu sözlərin mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənməsi yalnız şəxs bildirən sözlərlə mümkün olur (başqa sözlər yalnız məcazi mənada mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənə bilər).

Beləliklə, məlum olur ki, bədii xitablar Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dil xüsusiyyətlərinin mühüm bir qismini təşkil edir.

II FƏSİL

BƏXTİYAR VAHABZADƏ ƏSƏRLƏRİNİN DİLİNİN LEKSİK-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bədii ədəbiyyat dil sahəsində geniş novatorluq meydanıdır. Burada sözlərə yeni məna vermək, sözə emosional çalar əlavə etmək və bunları müxtəlif formalarda, müvafiq məqam və vəziyyətlərdə işlətmək mümkündür. Bədii əsərlərdə müxtəlif söz qruplarına müraciət olunur və oradan mətləbə müvafiq sözlər seçilib işlədilir. Hər bir sözü yerli-yerində işlətmək, onu ideya xətti ilə, mətləblə bağlamaq şair və yazıçının ustalığının, onun dilə yaradıcı münasibətinin göstəricisidir. Söz əsərdə şairin əsas silahı və alətidir. O, öz fikir və məqsədini söz qiyafəsində oxucuya təqdim edir. Bütün dil vahidləri, o cümlədən leksika və frazeoloji vasitələr geniş mətn mühitində fəal üslubi mövqə qazanır.

Tanınmış rus filoloqu V.V.Vinaqradovun dediyi kimi, «ümumxalq dilinin leksik və frazeoloji zənginlikləri düzgün vəziyyətdə qalmır, okeandakı dalğalar kimi, müəyyən qanunlar üzrə hərəkət və inkişaf edir» (125, 3).

Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili onun fərdi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Şair ümumxalq dilinin canlı ifadə vasitələrinə əsaslanaraq, güclü bədii-estetik təsir gücünə malik olan nümunəvi bədii dil yaratmışdır. Onun istifadə etdiyi dil vahidləri obrazların səciyyələndirilməsi, təhkiyə üsulunun cazibəsi, təsvir edilən hadisələrin reallığı üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Şairin əsərlərində nəzərə çarpan rəngarəng obrazlılıq şairin bilavasitə canlı xalq dilinin zənginliklərindən yaradıcı surətdə istifadə etmək bacarığı ilə bağlıdır.

Bəxtiyar Vahabzadə əsərlərinin leksikası üslubi cəhətdən xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Şair leksik, frazeoloji materialların nominativ mənasından daha çox üslubi çalarlarından istifadə edir. Onun xüsusi dinamikliklə seçilən leksikası müxtəlif münasibətlərdə yeni-yeni məna rəngləri yaratmağa qabildir. Fikrin ifadəsi üçün şairin dilində leksik-semantik kateqoriyalar yeni-yeni üslubi çalarlarla, emosional – ekspressiv qüvvətlə çıxış edir.

Şairin leksikasındakı hər bir lüğət vahidinin leksik-semantik mənası, üslubi-estetik vəzifəsi konkret mətnlə, bədii situasiya ilə əlaqədar müəyyən çalarlar, keyfiyyətlər kəsb edir. Ona görə də Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərinin dili öz dərin obrazlılığı, emosional-ekspressiv keyfiyyətləri, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin zənginliyi ilə seçilir. Sözü bədii mahiyyətinə dərinlən nüfuz etməyi bacaran şair öz təhkiyəsinin canlılığını təmin etdiyi kimi, xarakterlərin, personajların təbii və inandırıcı çıxmasına, əsərin ideya-estetik məzmun dolğunluğuna nail ola bilər.

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərinin dilinin leksik, semantik xüsusiyyətlərini aydın təsəvvür etmək üçün onun əsərlərində müxtəlif üslubi boyalarla istifadə olunan dil vahidlərini aşağıdakı təsnifat üzrə nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun hesab edirik.

1. Leksik-semantik söz qrupları

Sinonimlər. Sinonimlər dilimizin əsas semantik kateqoriyalarından biridir. Onlar dilin spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən və qoruyub - saxlayan nitq vahidləridir. «Sinonimlər ümumxalq dilinin ifadə imkanlarını əks etdirən əsas milli vasitələrdəndir. Sinonimlərin zənginliyi dilin zənginliyinin əsas şərtlərindən biridir» (34, 5).

Azərbaycan dili zəngin sinonimlər sistemində malikdir. Sinonimlərin səciyyəvi xüsusiyyəti ümumi bir mənanı müxtəlif incə çalarlıqlarla ifadə etməsindədir. «Sinonimlər danışan və yazana sözləri seçmək, öz subyektiv münasibətlərini ifadə etmək imkanı verir. Hər bir sinonimin arxasında spesifik məna çalarlığı olan üslubi rəngarənglik durur» (26, 51). Belə ki, sinonimlər emosional məna çalarlığı ifadə etmək üçün bizim şifahi və yazılı nitqimizdə böyük əhəmiyyətə malikdir. Xüsusilə, bədii əsərlərdə istifadə olunan sinonimlər, sinonimik ifadələr müəllifi cansız, lazımsız təkrardan xilas edir, təsvir olunan hadisələri rəngarəng boyalarla verməyə imkan yaradır.

Sinonimlər Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində üslubi məqamlarla əlaqədar rəngarəng xüsusiyyətlərə malikdir. Başqa sözlə desək, şairin əsərlərində fikrin dəqiq və obrazlı ifadəsi üçün sinonim sözlər elə ustalıqla seçilib işlədilmişdir ki, onlar əsərin əsas qayəsinin açılmasına yönəldilir, bədii dilin poetikləşdirmə imkanlarını nümayiş etdirir.

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində sinonimlər, əsasən, aşağıdakı formalarda işlənilmişdir:

- 1) Sinonim cütlərindən istifadə olunur.
- 2) Sinonimlər yanaşı, ardıcıl şəkildə bir-birini əvəz etmək, təkrarın qarşısını almaq üçün işlədilir.

Məlumdur ki, xalq dilində bir sıra məfhumlar qoşa sözlərlə ifadə olunur. Bunların bir qismi

sinonimlərin birləşməsi şəklində özünü göstərir. «İki yaxın mənalı sözün (sinonimlərin) qoşa işlənilməsi nəticəsində həmin birləşən sözlərin hər birindən müəyyən qədər fərqlənən yeni ifadə yaranmış olur. Bu yeni ifadə əmələ gəlmiş sözlərin təklikdə hər birinə nisbətən daha geniş anlayış bildirir. Deməli, sinonimlərin birləşməsi ümumxalq dilinin və ayrıca bir əsərdə yazıçı dilinin lüğətinin zənginləşməsinə gətirib çıxarır» (22, 165).

Bəxtiyar Vahabzadənin üslubu üçün ümumi bir cəhət şairin mürəkkəb sözlərə geniş yer verməsidir. Fikrin canlı təsviri, xəlqi ifadə tərzii əsərlərin dilində çox vaxt məhz sinonimlərin qoşa işlədilməsi yolu ilə ifadə edilir, bədii effekt yaradılır. Bu qrup sözlər şairin dilində işlənmə tezliyinə görə diqqəti cəlb edir. Xalq dilinə məxsus olan bu cür sözlərdən şair oxucunun diqqətini toplamaq, fikri ekspressiv şəkildə ifadə etmək məqsədi ilə istifadə edir.

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində müşahidə olunan yüzlərlə sinonimik birləşmə xalq dilindən alınmışdır: Əslində bunlar mürəkkəb yaxud tərkibi sözlərdir və müxtəlif cəhətlərə görə təsnif edilə bilirlər. Bunlardan ən birincisi həmin sözlərin nitq hissələrinə mənsubiyyətidir. Bu baxımdan aşağıdakılara rast gəlirik:

a) isimlər: *ad-san; dost-tanış; dərd-azar; boyun-boğaz; abır-həya; qədir-qiyət; əzab-əziyyət; əzab-işgəncə; qorxu-hürkü; dəlil-sübut; yer-yurd; künc-bucaq; kin-küdurət; öyüd-nəsihət; ömür-gün; sorğu-sual; söz-söhbət; saç-birçək; fikir-xəyal; od-ocaq; hərbə-zorba; çala-çuxur; haqq-hesab; hörmət-izzət; şan-şöhrət* və s.;

b) Sifətlər: *açıq-aydın, ac-yalavac, dinməz-söyləməz; dinsiz-imansız; qəmli-qüssəli; iyli-qoxulu; yurdsuz-yuvasız; bürüşük-qırıxıq; yırtıq-sökük saysız-hesabsız; səssiz-səmirsiz; böyük-küçük; lal-dinməz; odlı-alovlu; yad-yabançı; oğru-əyri; şəksiz-şübhəsiz* və s.;

c) Zərflər: *başdan-binadan; tez-tələsik; tək-tənha* və s.;

ç) Fəllər: *gəzmək-dolanmaq; gəzib-dolaşmaq; alışıb-yanmaq; əzilib-büzülmək* və s.

d) Fəli sifət: *ötən-keçən*.

Qeyd etməliyik ki, verilən təsnifat şərtidir. Bəzi ifadələr cümlədə həm isim, həm sifət, həm zərf, həm say, həm də fəli kimi özünü göstərir. Şübhə doğurmayan budur ki, onların içərisində əsas yeri isimlər tutur.

Həmin mürəkkəb sözlər xalq danışığı dilinə mənsub olması bizi onların sözdüzəltmə xüsusiyyətlərinin bütün təfəsilatlarından danışmaq zərurətindən azad edir. Ancaq onların bəzi sözdüzəltmə xüsusiyyətləri və işlənmə məqamları barəsində bəzi şeylər demək lazım gəlir.

Həmin hissələrin tərkib hissələri heç də həmişə yaxınmənalı yaxud sinonim olmur. Məsələn, *hərbə-zorba; çalın-çarpaz; qaş-daş; bər-bəzək* sözlərini götürək.

Hərbə sözü müasir Azərbaycan dilində müstəqil olaraq işlənmir. O yalnız mürəkkəb ifadələrin tərkibində müşahidə olunur. Müqayisə et: *hədə-hərbə*. Görünür, *hərbə-zorba* ifadəsinin yaranmasında tərkib hissələrinin fonomorfoloji cəhətdən oxşar olması həlledici rol oynamışdır. Eyni sözü *çalın-çarpaz, daş-qaş, bər-bəzək* ifadələri haqqında da demək olar.

Başdan-binadan ifadəsinin tərkib hissələrinin kökləri arasında birbaşa yaxınlıq yoxdur. Həmin ifadənin əmələ gəlməsində, görünür, köklərin alliterasiya münasibətində olması ilə yanaşı, törəmə formaların oxşar morfoloji quruluşda olması da müəyyən rol oynamışdır. Fonomorfoloji bənzərliyi *oğru-əyri* ifadəsinin də yaranmasında həlledici əhəmiyyət hesab edilə bilər.

İfadələrin bəzilərinin tərkib hissələri təxmini semantik münasibət biruzə verir: *saç-birçək, alışb-daşmaq, yurd-yuva, od-ocaq, haqq-hesab* və s.

Bu qəbildən olan mürəkkəb sözlər üçün xarakterik cəhət bundan ibarətdir ki, onların tərkib hissələri müstəqil sinonimlər, həmçinin üzvlər (tərkib hissələri) kimi işlənmirlər. Onlar bir (mürəkkəb) vahid kimi aid olduqları sözlə əlaqəyə girirlər.

Təsədüfi deyildir ki, bəzi fəli ifadələrin birinci tərkib hissəsi *məsdər* forması şəklindən çıxıb fəli bağlama formasına düşür. Bu onların sintaktik vəzifəsinin dəyişməsinə dəlalət edir. Yuxarıda verdiyimiz *gəzmək-dolaşmaq* ifadəsinin *gəzib-dolaşmaq* şəklində də işlənmək olar. *Alışb-yanmaq* ifadəsində buna ehtiyac yoxdur. Həmin ifadələr çox vaxt belə də işlənir:

Göstərir haqq yolu, doğru-düz yolu (192, 91).

Qızılı döydülər... haray-həşirsiz (192, 91).

Sinəsində çalın-çarpaz yarası (193, 96).

Çəmənlikdə gül-çiçəyin (177, 71).

Amma bunlar özləri kimi başqa mürəkkəb ifadələrlə də sintaktik münasibətdə işlənə bilirlər; özü də bu münasibət məcazi mənalar arasında da ola bilər:

Daş-qaş içindədir ölü imamlar,

Diri övladları lüt-üryan gəzir.

Mürəkkəb ifadələrdən istifadə bir çox özünəməxsusluqlarla səciyyələnir. Misallara müraciət edək:

*Ağardı saçların stol dalında,
Qocaldın sənətin cəng-cidalında.*

(182, 68)

Cəng-cidal farscadan alınan mürəkkəb formadır, onun əsl forması «Cəngü-cidal» şəklindədir. *Cidal* tərkib hissəsi Azərbaycan dilində müstəqil olaraq işlənmir. Şeirdə xalq danışığı dilinə məxsus olan formadan istifadə edilmişdir. Birləşdirici u/u ünsürü olan bu cür formaların sadələşməsinin Azərbaycan dilində başqa nümunələri də vardır: *ah-zar*; *ah-nalə*; *xeyir-şər* və s.

Bu beytin birinci misrasındakı *stol dalında* ifadəsi də diqqəti cəlb edir. Burada *dal* sözü *arxa* sözünün əvəzində işlənməmişdir. Həmin əvəzlənmə *dal* və *arxa* sözlərinin yaxın anlayışlar bildirməsi zəminində baş tutmuşdur və qafiyə xatirinə edilmişdir. Amma hər halda belə bir əvəzlənmə yerinə düşür.

Bu cür yerinə düşməyən əvəzetmələrə başqa hallarda da rast gəlirik.

*Baxışın qəlbimə od saldı, yandım,
Mən də öz dərdimi, qüssəmi andım.*

(188, 161)

Əslində *dərd* və *qəm* sözləri müəyyən mənada sinonim kimi işlənən sözlərdir (müqayisə et: *dərd-qəm*). Doğrudur, *qəm-qüssə* mürəkkəb ifadəsi də vardır və o, tərkib hissələrinin sinonimliyi zəminində formalaşmışdır. Ancaq hər halda *dərd-qüssə* cütü qeydə alınmamışdır.

Tam dəqiq olmaq istəsək, deyə bilərik ki, şeirdə bu sözlər sinonim sözlərdən tərtib olunmuş mürəkkəb ifadə kimi yox, həmçins üzvlər kimi təqdim olunmuşdur.

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində sinonimlik hər şeydən əvvəl ifadə gözəlliyi yaradır. O, bir fikri ifadə etmək üçün dilin bir çox imkanlarına müraciət edir. Şair fikri aydın, obrazlı, dəqiq ifadə etmək üçün ümumxalq dilinin leksik, frazeoloji və qrammatik sinonimliyinin üslubi ifadəlilik imkanlarını səfərbərliyə alır, onları ölçüb-biçir və işə yarayan variantı seçir. «Danışmaq» sözünün sinonimlərinin ifadə etdiyi məna çalarlarına diqqət yetirək.

Müəllif «danışmaq» anlayışını və ona yaxın təsəvvürləri ifadə etmək üçün yerinə görə, *kəlmə kəsmək*; *çənə döymək*; *dəm vurmaq*; *söhbət açmaq*; *söhbət etmək*; *dil tərpətmək*; *söyləmək*; *mızıldanmaq*; *deyinmək*; *söz salmaq*; *çərənləmək*; *dilə gəlmək*; *çənə işlətmək*; *donquldamaq*; *qırıldamaq*; *dillənmək* və s. ifadələrindən istifadə etmişdir.

Bu sözlər eyni təsəvvür dairəsinə aid olsalar da, aralarında olan məna fərqi görə bir-birindən az və ya çox dərəcədə fərqlənir. Sinonim sözlər arasında olan bu incə məna fərqi həssaslıqla duyan şair sözlərə diqqətlə yanaşmış, üslubi rolundan asılı olaraq onların daha münasib gələnini işlətməmişdir. Şairin əsərlərində sinonimlər aşağıdakı üslubi məqsədlərlə işlənilmişdir:

a) Təkrara yol verməmək və üslubi ağırlıq yaratmamaq məqsədilə;

*Dilləndi – Ay ata, soyuqdur, axı,
Niyə çıxartmısan çölə uşağı?
Ata gülümsünüb söylədi: - Nədən?*

(194, 78)

*Dil açdı: «Ana!» - dedi
Ana: «Hər dərdin, bala,
Gəlsin bu cana» - dedi*

(194, 43)

*Ana dillənir
«Balam bir balaca sınırıb», - deyir*

(194, 100)

b) Personajların psixoloji əhvali-ruhiyyəsini, onların daxili aləmini açmaq məqsədilə:

Onu soldan axtarma sən (176, 65); Orda, burda sən özünü çox öyürsən (196, 510); O dodaqaltı mızıldanırdı (196, 65); Çox da öyünmə ki, mən ağıllıyam; Ey insan, bununla, demirəm, öyün (176, 68).

c) Danışan şəxsin haqqında bəhs etdiyi başqa birisinə subyektiv münasibətini göstərmək məqsədilə;

*Deyə o,
Təmizlikdən dəm vururdu*

(194, 100);

O bir söz demədi, kəlmə kəsmədi

(195, 101);

Bunlarla yanaşı, şair *danışmaq* sözünün müəyyən münasibətlərlə başqa sinonimlərindən də istifadə etmişdir ki, bunlar əsərdə üslubi baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir. Aşağıda verilən nümunələrdə bunu görmək olur:

Hər gecə *danışır* radio havadan (182, 14); Bu dillə *dinəni* bu dillə *dindir* (177, 124); Baxaraq, *cənə döyürdü* (174, 100); Odur ki, hər yerdə az *danışardı*, Özü *söhbət etmədən* bilirdim onu (193, 59).

Bəxtiyar Vahabzadə sinonimlər vasitəsilə obrazları düzgün xarakterizə etməyə nail olur. Onların mənəvi-psixoloji aləmini, ruhi vəziyyətlərini canlandırmaq üçün sinonim sözlər poetik amilə çevrilir. Məsələn, şair obrazlara məxsus psixoloji vəziyyəti-hirsənməyi, əsəbiləşməyi göstərmək üçün onun dərəcələrinə uyğun gələn ifadələri işlədir:

Sifəti qan rənginə boyanmaq; qan beyninə vurmaq; qan sifətinə vurmaq; cin atına minmək; qanı qaralmaq; acığı tutmaq; hirs boğmaq; hövsələdən çıxmaq; qızarıb-bozarmaq; hiddətlənmək; açıqlanmaq; əsəbiləşmək; içəridən odlanmaq; qəzəblənmək; qanı qaralmaq; od götürmək; hirsindən qapqara qaralmaq və s.

Sinonimlər «insan xarakterinin əks etdirilməsi və obrazın psixoloji vəziyyətlərinin təcəssümü üçün zəmin yaradan bədii dil materialıdır» (40, 28). Bu keyfiyyəti öz yaradıcılığında həmişə rəhbər tutan Bəxtiyar Vahabzadə obrazların xarakterinə uyğun gələn, onların vəziyyətlə əlaqədar səciyyəsinə tamamlayan söz və ifadələri öz əsərlərində işlətməklə, bədii dilin poetikləşdirmə gücünü artırır. Güllüşün müxtəlif dərəcələrini bildirən ifadələrə diqqət edək: *Şaqraq qəhqəhə ilə gülmək; dodaqlarında təbəssüm gəzmək; dodaqlarında təbəssüm oynamaq; hır-hır hırıldamaq; qəhqəhə çəkmək; dodaqaltı gülümsəmək; dodağı qaçmaq; gülüş qopmaq; uğunub getmək; hırıldamaq; qımışmaq; qaqqıldamaq; irişmək və s.*

Yuxarıdakı misallardan göründüyü kimi, sinonim cərgəyə daxil olan müxtəlif sözlər mənə etibarilə eynilik təşkil etsələr də, konkret məqamlarda müəyyən üslubi incəliklərlə təzahür edir. Zəngin sinonim cərgəsinin hər bir üzvü obrazların daxili-mənəvi aləminin, xarakterinin açılmasına imkan yaradır.

...*Deyə pıqqıltı çəkdi. O, bu pıqqıltı ilə Üzümə şillə çəkdi* (182, 65); *O, kinin, qəzəbin qəhqəhəsidir* (182, 111); *Dəli qəhqəhəni bir gülüş sayar* (187, 69).

Şair müxtəlif üslubi incəlikləri vermək üçün bəzən sinonimləri yanaşı işlədir. Sinonimlərin bu cür işlədilməsinin əsas, başlıca məqsədi emosiya, hiss və həyəcan yaratmaq, nitqin təsirini artırmaqdır. Akademik Ə.Dəmirçizadə sinonimlərin işlənməsinin xüsusiyyətlərindən danışarkən yazmışdır: «Təsirlilik artımı və hissi çalarlığın qüvvətləndirilməsi üçün sinonim olan bir və ya bir neçə söz yanaşı işlənir və bu növ yanaşma, adətən, pillə-pillə sadalanma mahiyyəti daşıyır. Buna görə də sinonimlərin belə istifadəsi məqamını təsirli sadalama məqamı adlandırma bilərik» (36, 132). Sinonimlərin belə işlədilmə xüsusiyyətini aşağıdakı nümunələrdə daha aydın şəkildə görürük.

*Anlaya bilmir ki, şərəf bildiyi
Ordenə satılıb şərəf, namus, ar*

(175, 17)

*Bir damcı mürəkkəb olub göz yaşı
İllərlə gözlərdən axdı, töküldü*

(192, 83)

*İmzalı, möhürlü ey cansız varaq
Nə qədər böyükmüş qüvvətin, gücün*

(191, 68)

*Zorun bu dünyada haqq sayanların
Ən böyük silahı iftira, böhtan*

(182, 54)

*Ax, rəngli cümlələr, boyalı sözlər,
Abırlı,
ismətli,
həyalı sözlər*

(190, 43)

Bu misallarda sinonimlərin ardıcıl işlədilməsi əsərin dilində ifadəliliyi daha da artırmışdır. Çünki bir sinonim başqa bir sinonimlə yanaşı işləndikdə bunlara məxsus incə məna çalarları birləşir və ümumi anlayış ekspressiv bir fonda ifadə edilir.

Sadalanən sinonim sözlər ümumi mənanı qüvvətləndirir. Buradakı ümumi məna yükü misrada iştirak edən sözlər arasında bölüşdürülür. Sinonimlərin sadalanması nəticəsində şairin fikri güclü poetik ümumiləşdirmə qazanır və onun bədii fikrinin ifadəsində orijinal ünsürə çevrilir. Poetik ümumiləşdirmə fikri daha əyani, parlaq və inandırıcı şəkildə oxucuya çatdırılır. Bununla da, müəllif təsvir obyektini dərinlən səciyyələndirmək imkanı qazanır:

*Atasını söyən, yada baş əyən,
Rəhbərlər görmüşəm, qəddar, amansız.*

(183, 96)

*Tikana «gül» deyən, gülə «kol» deyən,
Qaralar görmüşəm, dinsiz, imansız.*

(186, 64)

*Nəfsə qurban verib rəhmi, insafi
Dağıtdıq əxlaqın son sərhədini*

(182, 34)

*Əhsən bu paltara, dona, təbiət,
Sən bu səxavətdə nəsən, nəсэнmiş!*

(180, 90)

Frazeoloji birləşmələrdən ibarət olan bu sinonim cərgənin hamısı obrazların nitqində işlədilmişdir. Bu cür sinonimlər ancaq personajların nitqini xarakterizə etmək üçün yox, eyni zamanda, müəllifin təhkiyə dili ilə obrazların dilini bir-birindən ayırmaq məqsədini də güdür. Müəllif öz təhkiyə dilində ədəbi dil çərçivəsində hərəkət edir. Obrazların dili isə daha çox canlı danışq dilinə meyl edir.

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində sinonimik cərgələr bəzən frazeoloji birləşmə ilə bir leksik vahidlə təmsil edilir: *dolamaq-lağa qoymaq; işləmək-zəhmətə qatlaşmaq; ağlamaq-yaş axıtmaq; təəccüblənmək-heyrət etmək; qışqırmaq-haray təpmək; ölmək - Əzrayıla can vermək; sevinmək-ürəyi dağa dönmək; qanmaq-başa düşmək; tutulmaq-qaş-qabaq sallamaq; üzülmək-əldən-ayaqdan düşmək; bezdirmək - canını boğazına yığmaq; deyilmək – qarasınca asıb-kəsmək; qovrulmaq – cızdağı çıxmaq* və s.

Bu qəbildən olan sinonimik ifadələr həm müəllifin öz dilində, həm də personajların dilində geniş işlənir. Bu isə şairin təhkiyə dilini ümumxalq dilinə yaxınlaşdırır, əsərlərinə milli kolorit gətirir, dilə təbiilik, canlılıq və oynaqlıq verir.

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində sinonim söz və ifadələrin mühüm bir hissəsi kontekstual səciyyə daşıyır. Məlumdur ki, bədii ədəbiyyatda sinonimlərin üslubi keyfiyyətlərindən istifadə edilməsi çox zaman fərdi xarakter daşıyır, şairin fərdi üslubunun səciyyəvi əlamətlərindən birinə çevrilir. Belə ki, dil sisteminə məxsus olan sinonimlərinin işlənməsi ilə yanaşı, bədii yaradıcılıqda üslubi sinonimlər də bol-bol özünü göstərir. Bu cür sinonimlər dil sisteminə məxsus olan sinonimlərdən fərqli olaraq məndən kənarda sinonimlikdən çıxır.

«Bəxtiyar Vahabzadə sözün xalq danışq dilindəki mənalarına yaxşı bələddir. Buna görə də çoxmənalılıqdan, omonimlikdən yerli-yerində istifadə edir. Həm də iş onda deyil ki, sözün filan mənaları və ya formaları götürülür. Sənətkarlıq ondadır ki, həmin məna və formalar ustalıqla bədii məqsədə yönəldilir» (54, 53). Aşağıdakı nümunələrə diqqət verək:

Ləkədən qaçırkən ləkəyə qaçır (180, 78); Bu qədər yaxınıq, o qədər uzaq (186, 29); Tutar əllərindən əl ağacları (177, 50).

Axır, əslimizə dönürük yenə

Dönmək – «çevrilmək» və «qayıtmaq» mənalarında:

Üfürsən, külüm də alışar bütün

(94, 71)

Üfürməklə– söndürmək də olur, yandırmaq da.

Dözüm köləlikdir, nökrəçilikdir,

Dözüm başdan-başa əzab –şikayət

Dözməmək – azadlıq, dözmək - əsarət.

(193, 72)

Dözüm sözünü mənfi məzmununda, «əsarət» mənasında yalnız B.Vahabzadə işlədib, o da uğurlu alınıb.

Ümumiyyətlə, Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərindəki sino-nim sözlərin hər birinin öz üslubi dəyəri, estetik rolu vardır. Onlar şairin əsas fikir və qayəsinin bədii təcəssümü kimi çıxış edir. Azərbaycan ədəbi dilinə məxsus zəngin sinonim cərgəyə həssas və yaradıcı münasibət, buradan sözlərin mətləbə müvafiq olaraq seçilməsi şairin əsərlərinin bədii gözəlliyini, səlisliyini təmin edən bir amilə çevrilir.

Antonimlər. Dilin lüğət tərkibində mövcud olan sözlərin mühüm bir qismi öz mənalarına görə bir-birilə semantik əkslik münasibətində işlənən antonimlərdir. «Ümumi anlayışların təzadlı münasibətlərini, xüsusiyyətlərini əks etdirən antonimlər sinonimlər kimi sözün mənasını dəqiqləşdirməyə kömək edir» (17, 77).

Antonimlər bədii üslubda maraqlı çalarlar yaratmaları ilə seçilir. Bədii əsərlərin dilində antonimlərin işlədilməsindən əsas məqsəd bu və ya digər hadisənin qiymətləndirilməsi zamanı onların arasındakı təzadlı fərqləri müəyyənləşdirməklə şərtlənir. «Anlayışların təzadlı müqayisəsi əşyaların əlamət və keyfiyyəti haqqında canlı təsəvvür oyadır, dinləyiciyə və oxucuya güclü təsir göstərir» (35, 63). «Ziddiyyətli həyat hadisələrini, münasibətləri vermək üçün antonim sözlər sənətkarın əlində ən dəyərli ifadə vasitəsi kimi özünü göstərir. Bununla yanaşı, antonim sözlər vasitəsilə bədii əsərlərin dilində təzad yaradılır ki, bunun da köməyi ilə əşya və surətlərin gözəl xarakteristikası əldə edilir» (39, 66).

Antonimlər Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində mətnin bədii-estetik təsir gücünü artıran leksik vahid kimi mühüm yer tutur. Antonimlərlə şair bir tərəfdən öz təhkiyə dilinə, digər tərəfdən də personajların nitqinə canlılıq gətirir, emosional təsir, qüvvətli kontrastlar yaradır, əşya və hadisələri daha inandırıcı, obrazlı, təsirli əks etdirir, müxtəlif anlayışların bir-birlərinə əks, əlamətlərini qarşı-qarşıya qoyur. Antonim sözlər şairin təsvir və fikirlərində aydınlıq yaradan dil vahidləri kimi də qiymətli dir. Şair onların vasitəsilə rəngarəng mənə incəlikləri yaratmaqla əsərlərin ideya məzmununun açılmasına, obrazların hərtərəfli səciyyələndirilməsinə, konfliktlərin düzgün ifadəsinə müvəffəq olur. Müəllif başqa hallarda olduğu kimi, antonimləri obrazların vəziyyəti və hadisələrin səciyyəsi ilə bağlı şəkildə, məqsədə müvafiq tərzdə işlədir.

Şairin əsərlərində işlədilmiş antonimlərin arasındakı ziddiyyətin dərəcəsi və səviyyəsi eyni deyildir. Bəzi antonim sözlər bir-biri ilə tam, bəziləri isə nisbi ziddiyyət təşkil edirlər. Antonim sözlərin bu xüsusiyyəti haqqında S.Cəfərov yazmışdır: «Antonimlik də sözlərin mənası ilə bağlıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən müasir Azərbaycan dilindəki antonim sözləri, xüsusən də əks mənə ifadə etmə cəhətindən yoxladıqda aydın olur ki, belə sözlərin bir çoxunda əksmənəlilik şərti və nisbi bir haldır» (35, 136).

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərinin dilində mənaca bir-birinin tam ziddini təşkil edən sözlərə, mütləq antonimlərə tez-tez rast gəlmək olur. Müəllif həmin sözlərə, adətən, eyni mənənin zidd cəhətlərini daha kəskin göstərmək məqsədi ilə müraciət etmişdir.

Aşağıdakı mətndə antonimlərin sıralanmasına fikir verək:

Onda hökm verərdim ki,

bu yaxşıdır, bu yamandır,

bu doğrudur, bu yalandır,

Cavanlığın hökmü qəti.

Bu qətilik çəkiciylə

çox danmışam həqiqəti

*Zidd qütblər arasında
 Vurnuxmayıb,
 gah **qazanıb**, gah **yanmışam**
 Bu günsə mən arasında dayanmışam.
 Yaxşıyla pis,
 Haqla nahaq,
 qarayla ağ
 Dayandığım bu nöqtənin adı çalar:
 Bu nöqtədə yaxşı da var, yaman da var,
 Doğru da var, nöqsan da var
 İndi çalar çalasında
 Mən ehtiyat məktəbini bitirmişəm.
 Zidd qütblər arasında sərhəd çəkən
 hüdudları itirmişəm.
 Heç bilmirəm bu halıma
 Mən **ağlayım yoxsa gülüm?**
 İtgin salıb inamımı təkamülüm.*
 (“Calar”)

*Hər kəlməni, hər sözü
 Uda-uda kağızlar,
 Yalanı, da götürür,
 Doğrunu da kağızlar.*

(194, 65)

Bu mətnə işlənmiş antonim sözlər arasında əksmənalılığın dərəcəsi heç də eyni deyildir. Bəzi sözlər arasında əkslik münasibəti dil sistemində də mövcuddur (*yaxşı-yaman*, *yaxşı-pis*, *ağ-qara*, *ağlamaq-gülmək*, *haqq-nahaq*); bəzi sözlər arasında əkslik münasibəti isə bu mətnin çərçivəsində kənarda mövcud deyildir (*qazanmaq-yanmaq*). Sonuncu antonim cütü məlum oyunla bağlıdır, oyuna görə *udmaq-uduzmaq* antonim cütü də işləkdir. Ancaq burada *qazanmaq-yanmaq* cütünün işlədilməsi oyunla məhdudlaşmayan daha geniş semantik fon yaradır.

Sinonimlərin bir misra daxilində əks mənalı sinonimlərlə işlənilib antiteza yaratması şairə təsvir etdiyi bədii lövhələri təzadlı müqayisələrlə və yeni üslubi siqlətlə yükləməyə imkan verir. Bunun sayəsində həm sinonimlərin, həm də antonimlərin ifadəlilik imkanları birləşib, bədii dilin gücünü və gözəlliyini ikiqat artırır.

Şairin əsərlərində antonimlər, əsasən aşağıdakı üslubi məqsədlər üçün işlənilmişdir:

a) Təbiətin obrazlı şəkildə təsviri üçün:

*Gəl, qışa “zəhrimar”, yazı “can” demə
 Qışın dəhşətləri yaz içindədir
 Enişdə yoxuş var, yoxuşda eniş
 Ən böyük atəş də buz içindədir.*

(194, 43)

*Gah yağışa, gah qara,
 Gah qışa, gah bahara
 Gah axşama, gah da ki, səhərə dəm tutdular.*

(192, 37)

Bu kiçik şeir parçasında antonim sözlərdən istifadə təkcə təbiətin təsviri ilə bitmir. Burada diqqəti çəkən başqa məqamlar da vardır.

Yaz sözü *qış* sözünün tam antonimi deyildir (*tam* antonim *yay*-sözüdür). Bir qədər sonra *qış* sözünün *bahar* sözü ilə əkslik münasibətində işləndiyini görürük. Bundan başqa, *od* sözü ilə *buz* sözünün mənası temperatur fərqi bildirmək əlamətinə görə zidd anlayışlar hesab edilə bilər. Burada *od* sözünün sinonimi olan *atəş* sözündən istifadə edilmişdir.

Eniş və *yoxuş* sözləri bir-birinin tam antonimləridir. Ancaq bunların bir misrada yerdəyişmə ilə işlənməsi mətnə bir rəngarənglik verir.

Burada *zəhrimar* və *can* sözlərinin əlaqəsi daha artıq diqqət tələb edir. Dilin leksik tərkibində bu sözlər qətiyyənlə semantik münasibətdə deyildir. Bunlar özlərinin kommunikativ mövqelərinə görə əkslik təşkil edir. “Zəhrimar” qarğış, “can” alqış məqamında işlədilir.

b) Zaman və məkan anlayışlarını verərkən:

Bu qəbildən olan antonimlər bir qədər yuxarıda verdiyimiz misallarda da rast gəlmişik. Daha bir neçə misal:

Gecə-gündüz, səhər-axşam

Mən yazıram, oxuyuram.

(191, 72)

Biri toya,

Biri yasa gedənlər

Biri kefə

Biri işə gedənlər

(189, 43)

Birinin başlanğıcıdır

Birinin sonu

(193, 90)

c) Personajların psixoloji vəziyyətinin, xarakterinin dəyişməsinə göstərmək məqsədi ilə antonimlərdən istifadə edilir. Belə ki, müəyyən şəraitdən asılı olaraq obrazın psixoloji vəziyyəti kəskin, gözlənilməz bir şəkildə dəyişə bilər. Sürətlərin daxilində baş verən ziddiyyətli halları aşkara çıxarmaqda, qabarıq verməkdə antonim sözlər yüksək üslubi effektivlik nümayiş etdirir:

Hər şey adıləşib... Nə *sevinc*, nə *qəm* (193, 140); İndi düzü budur ki, qorxuram Qorxuram mən, *Yalan* desəm tanrıdan, *doğru* desəm bəndədən (194, 63); Şirin xatirələr gözüm önündən Gah *ağlayıb* keçir, gah *gölüb* keçir (181, 140); Heyranam toxuma, heyranam tuma, *İçini görürəm, çölü görünmür* (194, 69).

ç) Çox vaxt şair obrazların, fərdlərin müəyyən keyfiyyətlərini qarşılaşdırır. Müəllifin ustalıqla yaratdığı kəskin təzadlar obrazın xarici görünüşü, onun daxili aləmi haqqında oxucuda aydın təsəvvür oyadır. Sürətlərin bu cür qarşılaşdırılmasına həm müəllifin nitqində, həm də personajların nitqində rast gəlirik.

O hələlik seyr edir sağını solun; Ürəyi Şərq ürəyi, ağılı Qərb ağılıdır...; (190, 90). Biz həmişə ucalmırıq Bir *qalxanda*; Bir *enirik*... Bu *enişdən*, bu *yoxuşdan* Yaşamağı öyrənirik; (190, 42) Hər qatarda Neçə *vüsal* Neçə *intizar* keçir; Kimimiz *bal* icər, kimimiz *zəhər* (193, 33).

Bal və *zəhər* sözlərinin əkslik münasibətində işlədilməsi onların öz mənalarına deyil, müvafiq maddələrin bürüzə verdiyi keyfiyyətlərə söykənir (Müqayisə et: yuxarıda *zəhrimar* və *can* sözlərinin əkslik münasibətində işlənməsi).

d) Bəzən obrazın keyfiyyətləri, cəhətləri qarşı-qarşıya qoyulur.

Baş çıxarmaq həm çətindir, həm asan

İblisindən, mələyindən dünyanın

(192, 131)

Yüz təpə boyu var bir uca dağda

Yaxından yaxındır bəzən uzaq da

Nifrət də, sevgi də, qara da, ağ da

İşıq da, zülmət də göz içindədir

(192, 96)

Ellə gələn yası da toy-bayram

Elsiz bir səadəti səadət bilməmişlər

sanmış baban,

(192, 29)

Ağladı yerində, güldü yerində,

Şairin qəlbindən qəmlər ötüşdü

(196, 37)

Nə böyüdü, nə də kiçildi ancaq

(179, 49)

e) Şair antonimlər vasitəsilə personajların dəqiq cizgilərini müəyyənləşdirir, geniş təfərrüata

keçmədən canlı və inandırıcı portretlər yaradır.

*Əks-səda dərinlikdə,
Əks-səda zirvədədir,
Geniş dərinliyə əgər **ənsən**,
Ucalığa əgər **qalxsan**...*

(189, 57)

*Nadanlar görmüşəm, öz yolundakı,
Dikə eniş deyir, **düzə dik** deyir*

(187, 54)

*Bəzən **pislə yaxşı, uzaqla yaxın**
Qarışır
Gözümdə dəyişir aləm
Mələklə şeytanın, haqla nahaqqın*

(189, 82)

Məlumdur ki, «Antiteza, bu və ya digər obyektin yalnız zahiri yox, daxili vəziyyətini də təsvir etməkdə böyük rol oynayır» (34, 88). Bəxtiyar Vahabzadənin «Açıq şəhər» adlı şeirində Ponjer şəhəri bu cür təsvir olunur:

*Sən ey başı bəlalı!
Hamıya açıq oldun,
Sahibinə qapalı,
Oldun yadlara möhtac
Yersiz gəldi, yerli qaç!*

(190, 78)

Antiteza şairin, yaxud təsvir olunan personajın daxili aləmini, arzusunu, istəyini, qəlb çırpıntılarını açmağa bilir (26, 89). Məsələn:

*Bir anın içində həm **qara**, həm **ağ**,
Həm **yaxın** oluram, həm də mən **uzaq**.
Həm **gecə** oluram, həm **gündüz**, Allah!
Həm, **əyri** oluram, həm də **düz**, Allah!*

(193, 71)

*İnsan gah **daş** olur, gah **od**, gah da **su**
Gah **sevinir**,
Gah da **peşiman** olur,
Bir anın içində gah sakit quzu,
Gah da çalxalanan bir ümman olur.*

(183, 65)

Burada belə bir məqam qeyd edilməlidir: “sakit quzu”, “çalxalanan dəniz”, nə sözün birbaşa mənasında, nə də məcazi mənasında təzad təşkil etmir. Bunlar insana aid edilib, onun tez-tez dəyişkən ruhi aləminə şamil ediləndə təzad yaradır, bədii effekt verir. “Antitezalar nəinki ayrı-ayrı cümlələrdən ibarət olur, hətta bəzi lirik əsərlər bütövlükdə antiteza nümunəsidir” (40, 78) Şairin aşağıdakı şeirləri buna misal ola bilər:

*O deyir ki, sınaıdı
qatarın təkərləri
Mən deyirəm bu anlar
aylar qədər uzana
Mənim üzümdə **sevinc**
onun üzündə **kədər**,
Onunçün **ağlayırsa**,*

*mənimçün gülümsəyir,
səkilər, ağ səkilər
Sizin gen sinənizdə,
səkilər ay, səkilər
Yarı yola salınan
könlünə dağ çəkilər!*
(“Səkilər”)

*Bir səkidə bir anda
Dayanıbdır yanaşı
yarı yola salan da,
yarı qarşılayan da.
Kim gecəni gündüzlə,
günəşi ayla görmüş?
Kim hicranı vüsalla,
qışı da yayla görmüş?
Bu səkidə qarışır
su atəşə, ay günə
Hicranın göz yaşları
vüsəl gülüşlərinə.
Bu dünyada vüsalla,
hicranın görüş yeri,
Bəli, bu səkilərdir,
bu vağzal səkiləri*
(“Bir üzde iki dünya”)

Burada belə bir məqam üzərində dayanmaq istərdik. Antonimlər leksik mənalarına görə zidd sözlər olsalar da, onlar kateqorial baxımdan oxşarlıq, eynilik nümayiş etdirir. Bu ümumilik onların leksik-sintaktik paralellər şəklində işlənməsinə imkan verir. Ancaq bu, antonim sözlər üçün yeganə imkan deyildir. Cümlələr və mətnlərdə antonim sözlərin qeyri-paralel şəkildə işlənməsinə də tez-tez rast gəlmək olur. Bu indiyə qədər nəzərdən keçirdiyimiz misallarda kifayət qədər müşahidə edilmişdir. Bundan sonra verəcəyimiz misallarda da vəziyyət bunun eynidir. Bütün hallarda sözlərin leksik mənası onların sintaktik işlənməsi üçün baza təşkil edir. Leksik mənaya görə əkslik xüsusi sintaktik modellərin köməyi ilə özünü biruzə verir. Qeyd edək ki, bir çox hallarda leksik mənaya görə əkslik münasibətində olmayan sözlər də şərti olaraq mətnlərdə əkslik münasibətində işləyə bilər.

Bəxtiyar Vahabzadə poemalarında da təzad yaratmaq üçün antonim sözlərdən geniş istifadə etmişdir. Şairin «Təzadlar» poemasındakı bölmələrin, yaxud ayrı-ayrı şeirlərinin bir qisminin adlarına baxaq; «Qara saçlar-ağ saçlar», «Tapmaq-itirmək», «Biri varmış, biri yoxmuş», «Yaxın uzaq oldu», «Nə ondansan, nə bundan» «Piyada-sərnişin», «Nida-sual», Saray-daxma», «Bəm-zil», «Yox düşmürəm, qalxıram», «Haqqa haqsız dedilər», «Aclardan toxlara», «Bulaq başında susuzluq», «Yaşaya-yaşaya yaşamayan var»..., «Zaman-məkan», «Göz ya qulaq», «Ana və balalar», «Ata və oğul». Bu əsərlərdə zahirən təzad görünməsə də, əslində, bu başlıqlardakı müxtəlif anlayışlar bir-biri ilə müqayisədə qütblər səviyyəsindədir və şair həqiqətən bunları qarşılaşdırmış, aralarındakı fərqlə onları bağlamışdır. Bəzən cümlə üzvü kimi başlıqda həmcinslik görünməsə də, sözün sematikasında təzad qavranılır: Məsələn: «Satqınlıq» başlığını götürək: Şübhəsiz, «satqınlıq» anlayışı dərhal oxucunun təsəvvüründə öz mənfi qütbünü canlandırır və onunla müqayisədə içindəki naqisliyi biruzə verir. Satqınlıq həyatda normal davranışın, müsbət təsəvvürün, bütövlükdə, gözəlliyin ən iyrənc düşmənidir. O, səmimiyyətin qənimidir. Buna görə də sərlövhədəki həmin anlayış özünün qıcıqlandırıcı fonu ilə oxucunun hisslərini oyatmağa başlayır. Təbiidir ki, şair bədii mətləbi qabartmaq üçün təzadlardan geniş istifadə edir. Babəki satan Səhl-Sumbatdan danışılan bədii parça maraqlıdır:

*O düşməndən qorxuram ki,
İçindəki zülmətini...
Üzündəki gülüş ilə örtə bilə.
Səhl-Sumbat!
Yollarıma diyirlədin
Xəyanətin ilk daşını,
Üzündəki gülüş ilə
Sən axıtdın,*

Bir ölkənin göz yaşını.

Bu gülüşlə

Xəyanəti zəhərlə qatmışan.

Bu gülüşlə.

(195, 210)

Burada şair satqınlıq hərəkətinin məzmunundakı təzadı, insan davranışı ilə onun əksliyini *içindəki-üzündəki, zülmət-gülüş, gülüş-gözyaşı, zəhər-bal, gülüş-ağlatma* sözlərinin antonimliyi əsasında bədii-emosional yüksəkliyə qaldırır və satqınlığın düşmənliyinə qarşı dura bilən, onun amansız hücumunu dəf etməyə qadir olan, onu məhv etməyə qadir olan nifrət hissi yaradır, nifrəti satqınlığa qalib gəlmək dərəcəsində silahlandırır, alovlandırır. Təzadların tərəfləri sərlövhədə baş-baş gələn şeirlərdə də antonimlərin bədii gücünü görürük. Onların ekspressiyası məhz bu vəziyyətdədir. Şəki şəhərindəki məşhur Xan sarayı ilə Mirzə Fətəlinin evini bir lövhədə canlandıran «Saray-daxma» şeirində məhz bunu görürük:

Böyüyür çox zaman böyük ürəklər

Kiçik daxmalarda, dar daxmalarda...

Balaca daxmadan bir az o yanda

Durur Xan sarayı...

təzadə bir bax.

İşıqlı saraydan zülmət axanda

Qaranlıq daxmadan nur axdı ancaq.

(190, 96)

Təzadların vəhdətindən yaranan poetik nümunələri sərlövhəsindən «əkslik» çıxıran şeirlərlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu, işin ancaq formal, kənardan görünən tərəfidir. Sərlövhəsində «barışıq» görünən şeirlərin də içərisində bədii məzmunun ifadəsinə xidmət edən antonimlər eyni dərəcədə işləkdir. Şairin «Bəs bu necə gülüşdü» adlı şeirə diqqət edək:

Zümlər ədaləti

İtirdi ilim-ilim...

Günahkar ittihamçı,

Günahsızsa müttəhim.

Aşağının haqqını yuxarılar bölüşdü,

Bəs bu necə gülüşdü.

(194, 125)

Misrada qarşı-qarşıya dayanan anlayışların (*zülm-ədalət, günahkar – ittihamçı, günahsız-günahkar ittihamçı-müttəhim, aşağılar – yuxarılar*) toqquşması-emosiya qığılcımı verir; anlayışlar ayrı-ayrı səngərlərə mənsubdur, rəddetmə əlaqəsindədir. M.Ə.Sabirə həsr olunmuş bu şeirdə böyük satirikin poeziyası üçün səciyyəvi olan «göz yaşı içində gülüş» məzmunu beləcə antonimlərlə, əksmənalı sözlərlə ifadə olunur. Bu xüsusiyyət janrından və məzmunundan asılı olmayaraq, şairin bütün əsərləri üçün səciyyəvidir. Həm də, ümumiyyətlə, misralardan göründüyü kimi, inkarı inkar, əksliklərin vəhdəti, səbəb-nəticə əlaqələri əlahiddə vəziyyətdə deyil, çox yerdə sinkretik haldadır.

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərinin dilində işlənmiş mütləq leksik antonimlərin bir hissəsi qoşa işlənir və misrada vahid ifadə kimi çıxış edirlər: *qalxıb-enmək; oturuşuna-duruşuna; yaxşı-yaman; gecə-gündüz; üstən-aşağı; böyük-küçük; ağsaqqal-qarasaqqal; səhər-axşam; uşaqlı-böyükü; əvvəl-axır; altdan-üstən; acılı-şirinli; ağlaşan-gülüşən; dərə-təpə; orda-burda; girinti-çıxıntı; irili-xırdalı; başdan-ayağa; oturub-durub; az-çox; irəli-geri; ağır-yüngül; açıb-yumdu; içini-çölünü; eninə-uzununa; sağa-sola; əvvəl-axır; bərkə-boşa* və s.

Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində işlənən antonim sözlər quruluş etibarı ilə aşağıdakı tipləri təşkil edir:

a) Sadə sözlər arasında əkslik münasibəti: bu münasibət sadəcə olaraq sözlərin leksik mənasına məxsus olub, başqa şəkildə ifadə olunmamışdır:

Gənc-qoca, iç-çöl, od-su, bərk-boş, ağ-qara, tez-gec, durmaq-oturmaq, almaq-vermək, gülmək-ağlamaq və s. Bunların içərisində mənşəcə alınma olanları da az deyildir: *xeyir-şər, sülh-müharibə, şərq-qərb, köhnə-təzə* və s.

b) Antonim sözlərin bir qismi quruluş etibarilə düzəltmə sözlər olub, oxşar sözdüzəltmə modeli biruzə verirlər: *böyük-küçük, ağlaşma-gülüşmə, əyləncəli-sarsıntılı, ləzzətli-könülsüz, məftunluq-*

laqeydlilik, gediş-gəliş, qaranlıq-ışığı, gəlir-çıxar, aclıq-toxluq və s.

c) Antonim sözlər və ifadələrin başqa bir qismi mürəkkəb tərkiblər şəklindədir: bunların içərisində eyni sözdüzəltmə modeli ilə təmsil olunanlar da az deyildir: *xoşbəxt-bədbəxt, xoşbəxtlik-bədbəxtlik, gündoğan-günbatan, gülə-gülə-ağlaya-ağlaya, yoxa çıxmaq-peyda olmaq, deyib gülən-qəzəbli* və s.

ç) Antonim sözlərin başqa bir qrupu sözdüzəltmə və mənşə etibarilə müxtəlif sözlərlə təmsil olunur: *gənc-yaşlı, nəvaziş-sərtlik, alçaq-hündür, bugün-sabah, ağıllı-səfəh, dolu-boş, geniş-dar* və s.

Beləliklə, biz görürük ki, Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində işlənən antonimlərdə bir çox əlamətlər dəyişə bilər. Bunlardan dəyişməz qalan müvafiq sözlərin eyni nitq hissəsinə mənsubiyyəti faktıdır (Hərçənd bizə bu da məlumdur ki, şair bəzi hallarda eyni nitq hissəsinə mənsub olmayan sözləri də qarşılıqlı əlaqədə işlədə bilər).

Ancaq Bəxtiyar Vahabzadənin üslubu üçün xarakterik olan cəhətlərdən biri də budur ki, şairi çox vaxt zidd mənalar yox, zidd vəziyyətlər maraqlandırır.

Şairin “Sevgi və nəticə” adlı şeirinə nəzər yetirək:

*Sevirəm havanın tutulmağını
O, günəş doğacaq,
o, günəş ancaq.
Sevirəm qışın da sərt olmağını*

*İsti yay doğacaq...
Sevirəm nifrətin lap son həddini
O, sevgi doğacaq...
Sevirəm zülmün də məşəqqətini
Ədalət doğacaq.*

(187, 90)

Burada təbiət və cəmiyyət hadisələri yaradıcı şəxsiyyətin subyektiv düşüncələri güzgüsündə əksini tapır. Qarşılaşdırılan tərəflər ikidir, ancaq üçüncü tərəf də vardır ki, həmin tərəfləri vəhdətdə götürüb, onlara bu cəhətdən qiymət verir. Burada söz yoxdur, amma ona lüzum da, imkan da yoxdur, maksimum yığcamlıq bədii fəlsəfi ümumiləşdirməyə aforizm səciyyəsi verir. Əksliklərin təması bir-birini şərtləndirməsini görmək və bədii səviyyədə əks etdirmək şairin poeziyasına xüsusi bir ekspressiya verir. Bu, əks məzmunlu, əks məqamlarda işlənən sözlərin sayəsində baş tutur. Bunlar həyatda və şairin fikir aləmindəki təzadların dildəki siqnallarıdır. Həmin siqnallar həyatın inkişafın müxtəlif təzahür formalarının əks-sədasıdır. Həyatda ağırlı-acılı anlar, narazılığa səbəb olan çatışmazlıqlar şairin nitqini və onun vasitəsilə də oxucunun qəlbini poetik impulslarla doldurur.

Fikrimizi daha da qüvvətləndirmək üçün “Təbrik” şeirinə müraciət edək. Şair görkəmli Azərbaycan aktyoru, xalq artisti Ələsgər Ələkbərovun 50 illiyi münasibəti ilə yazılmışdır. Əsərdə aktyorun dəyişkən siması, dinamik obrazı öz əksini tapmışdır. Bu obraz təkcə özlüyündə deyil, həm də günün, dövrün zövqləri, tələbləri səviyyəsində əhəmiyyət kəsb edir.

***Bu gün daş olan qəlbini
Sabah mum olur sənin.
Diləklərin gah azad,
gah məhkum olur sənin.
Sən həm könül tikirsən,
Sən həm könül qırırsan.
Bir ürəyə özün de:
Həm quzu dincliyini,
həm də şir qəzəbini
necə sığışdırırsan?***

*Nə qədər ki qəlbini
Bu sənətə bağlısan,
Sən yoxsuldan sadəsən,
Şahdan təmtəraqlısan*

(189, 85)

Bu kiçik parçada bir çox sözlər təzad yaratmağa xidmət edir: *daş-mum, azad-məhkum, dinclik-qəzəb, sadə-təmtəraqılı, könül tikmək-könül qırmaq, bu gün-sabah* və s.

Əslində bu söz və ifadələrin heç biri sözün əsl mənasında antonim deyildir. Həmin sözlərin əkslik münasibətində işlənməsinə imkan verən onların birləşmələrin tərkibində olması və məcazi mənada çıxış etməsi ilə bağlıdır. Məndən xaricdə onların əkslik münasibətində olduqları sözlər bunlardır: *daş(-), mum (-), azad – bağlı, dinclik-nadinclik, sadə-mürəkkəb, yıxmaq-tikmək* və s.

Çox asanlıqla sübut etmək olar ki, müəllif məcazi mənada bir-birinin əksini təşkil edən sözləri işlətməklə elə effektdə nail olmuşdur ki, onu tam antonimlərin hesabına əldə etmək olmazdı. Ancaq buna ehtiyac yoxdur.

Bəxtiyar Vahabzadənin lirik əsərlərində obrazlılıq birinci yer tutur. Professor T.Hacıyevin qeyd etdiyi kimi, “obrazlılıq təkcə gerçəkliyin inkişafını yox, həm də insanın hiss və fikirlərinin mübarizəsini, insan qəlbinin təlatümlərini əks etdirir. Müəllifin hissləri və fikirlərinin dialektikasında həyatın dialektikası təəcəssüm edir. Burada əsas şərt ifadə olunan hisslərin coşğunluğu, drammatizmidir”(52, 85).

Bəxtiyar Vahabzadənin daxili dinamika və hərəkətlə zəngin olan şeirləri çoxdur. Onlardan birinə fikir verək:

*Nə qədər fərəhlidir bizim şəhər bağları
Alır yaz günlərində qoynuna uşaqları!
Onların nə qayğısı, nə dərdi?! Gülə-gülə,
Oynaq kəpənək kimi qonurlar güldən-gülə.
Onların bəziləri ata üzü görməmiş,
Atayla çörək yeyib, birgə ömür sürməmiş,
Onlar ata paltarı hələ geyməsələr də,
Körpə ürəklərində yer yoxdur qəmə, dərdə,
O atalar öldü ki, qalib yaşasın Vətən,
Öldülər ki, ölümlər çəkilsin yer üzündən.
Öldülər ki, ölməsin oğulları, qızları.*

(191, 89)

Burada açıq-aşkar sözlərin işlənməsi ilə ifadə olunmuş təzad bir dənədir - daha doğrusu, eyni felin təsdiq və inkar formalarının (*ölmək-ölməmək*). Burada təbiətlə insan həyatı, məişəti arasında tam uyğunluq vardır: Yaz fəsli, şəhər bağı, ətraf gül-çiçəklə doludur. Belə günlər adamın qəlbinə fərəhlə doldurur. O xüsusən uşaqlar üçün göydən düşmədir. Onların dərdi, qayğısı yoxdur. Gülə-gülə kəpənək kimi güldən-gülə qonurlar (yəni, gül-çiçək dərilər). Onların qəlbində dərdə-qəmə yer yoxdur. Sonrakı misralardan bilirik ki, bu uşaqlar həyatdan yarımmaq, taledən razı qalmaq baxımından heç də yekcins deyillər. Onların içərisində ata üzü görməyənlər, ata çörəyi yeməyənlər də vardır. Bu məlumat əvvəlki səhnə ilə, uşaqların qayğısız, dərdsiz, qəmsiz olması barəsində qənaətlə dissonans yaradır. Məlum olur ki, onların qayğısız, dərdsiz, qəmsiz olması psixoloji amillərlə bağlıdır; əslində qayğı üçün də, dərd-qəm üçün də kifayət qədər əsas səbəb vardır. Həmin parçada müəllifin oxucunun gözüne soxmadiğı, amma şeirin bədii siqlətini tapmışdır. Buradan aydın olur ki, həmin uşaqlar ağılsız, kef içində qazanılmış, biabırçılıq içində dünyaya gəlmiş və peşmançılıq, tövbə ilə atılmış “dədəli-nənəli yetimlər” deyillər. Onların ataları vətənin dar günlərində canlarından keçmiş, övladlarının vaxtsız-vədəsiz həyatdan getməsinə yol verməmək uğrunda həlak olmuşlar. (43, 14)

Biz bilirik ki, əksmənalı sözlər üçün ən xarakterik işlənmə tərzini onların eyni subyekt, eyni obyektə əlaqəli şəkildə işlənməsidir. Həm yazılı dildə, həm də şifahi nitqdə bu ən işlək üsuldur. Bununla yanaşı, əksmənalı sözlərin başqa-başqa subyekt və obyektlərlə əlaqədar işlənməsinə də rast gəlmək olur. Məsələn: Quzu ayağı *dirçələr*, Qoyun ayağı *incələr* (Məsəl). Yaxud: Torpaq deyib: “*Öldür məni, dirildim səni*” (Atalar sözü).

Bəxtiyar Vahabzadənin bir şeiri “böyük” və “kiçik”, “böyümək” və “kiçilmək” təsəvvürlərinin qarşılaşdırılması üzərində qurulmuşdur:

*Məhəbbət istədin bir zaman məndən
Dedin ki, **dar gəlir** könlümə, könlün,
Utanıb **o böyük** məhəbbətindən
Mənim məhəbbətim **böyüdü** hər gün.
Elə **böyüdü** ki, **kiçildi** dünya*

*Əriyib nöqtəyə döndü gözümdə
İtirdim dünyanı,
Dünyam sən oldun,
Həm mən, həm sən tapdım özümdə!*

(180, 106)

Bu kiçik şeir parçası sintaktik cəhətdən bir-birini şərtləndirən, cəzb və rədd edən bir çox təsəvvürlərin qarşılıqlı fəaliyyəti üçün geniş meydan açır.

Məhəbbət iki tərəf arasında baş verir; burada da belədir. Ancaq burada bir tərəf - “o qədər də böyük olmayan məhəbbət”lə, o biri tərəflə - “böyük məhəbbət”lə sevir. Sevən könüllər açıq-aşkar bir-birinə tay deyil: biri geniş, o biri isə dar, darısqaldır.

Müqabil tərəfin “böyük məhəbbət”indən utanmaqla aşıqın məhəbbəti böyüməyə başlayır, artır (Mətnə: *böyüyür*). Bu hiss o qədər böyüyür ki, aşıqın gözündə dünya kiçilir, əriyib nöqtəyə dönür. Şair aşıq dünyasını itirir, məşuq onun dünyası olur.

Burada *sən* sözünün işə düşməsi ilə “*mən*”- “*sən*” müqabilliyi də işə düşür: Həm *mən*, həm *sən* özümdə tapdım. Əslində Azərbaycan dilində bu cür demək düzgün deyil: “Həm özümü, həm də sən özümdə tapdım” demək daha məqbuldur. Burada “*mən*” və “*sən*” müqabil tərəflərə bölünmə aradan qalxır, hər ikisi “*özüm*”ə keçir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilində “*mən*” – “*sən*” qarşılığı ilə yanaşı “*özüm*” – “*özün*” qarşılığı da vardır. Müqayisə et: *Özüm-özünə qurban, gözlərim gözlərinə* (Bayatı) (28, 19).

Şeirdə “*özüm*” və “*özün*” qarşılığı “*mən* və *sən*” qarşılığı ilə əvəz edilmişdir. Poetik dil baxımından bu tamamilə təbii səslənir: “*Özü*” və “*özgəsi*”, “*özüm*” və “*özün*” qarşılığında əkslik tam qarşılıq şəklində qalır. “*Mən*” və “*sən*” qarşılığında bu ifrat qarşıdurma yoxdur. “*Mən*” və “*sən*” müqabil tərəflərə bölünməyən “*biz*”ə, hətta “*özüm*”ə keçir. Bu anlayış ifadə tərzı şairin böyük ustadı Füzuliyə gedib çıxır.

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində təzad mümkünlə, olub-keçənlə imkan, namumkün, qeyri-mümkün arasında münasibət kimi də özünü göstərir.

*Həyat sən güldürəndə gülmüsən,
Hünərin var ağlayanda gül görüm.*

(182, 122)

Əlbəttə, burada *güldürəndə* və *ağlayanda*, *gülmüsən* və *gül görüm* ifadələri kateqorial baxımından bir-birinin tam müqabili deyildir. Gül felindən sonra işlənən –*dür* şəkilçisi təsirsiz feldən təsirli fel düzəldən şəkilçidir, onun tam qarşılığı *ağladanda* olmasıdır. Hətta, bizdə belə bir qənaət yaranır ki, şeirdə *ağlayanda* formasının işlənməsi hansı isə bir səhvlə bağlı deyil ki? *Gülmüsən* felin nəqli keçmiş zaman formasıdır; ona müqabil olaraq, felin əmr formasında olan söz işlənmişdir.

Lakin bu bir beytin təzadları təkəcə bu qeyd edilənlərlə bitmir. Beytdə şəxsin iki vəziyyəti müqayisə yolu ilə qarşılaşdırılır: gülmək məqamında gülmək imkanı və ağlamaq məqamında gülmək qabiliyyəti. Bunlardan birinci adi bir haldır: Gülməyi gələndə, kefi kök olanda kim gülməz? Amma tale sən ağladanda özündə gülməyə qüvvə tapmaq başqa bir keyfiyyət “hünər” istəyir. Bu “hünər”, bu qabiliyyət xalq ədəbiyyatında klassik Azərbaycan ədəbiyyatında dönə-dönə poetik ifadəsini tapmış, təqdir edilmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə bunlardan xəbərdar sənətkardır. Bunlardan bəzilərinı yadıma salaı:

Məcnun dərd əlindən dağa çıxdı, Dedilər:-Bəxtəvər, yaylağa çıxdı! Ölürəm (yaxud: oxuram) dərd əlindən, Görən deyir: - Eşqə bax! (Bayatı). Şadlıqdan hər kəs gülər, İgidsən, bu daıdan gül! (Kərkük məsəli) (28, 133).

Bəxtiyar Vahabzadəyə bunların hamısı məlumdur. Belə olduqda yuxarıdakı beyt dönə-dönə deyilmişlərin təkrarı deyil ki? Bizcə, yox. Həmin qarşılaşmanın məntiqi, semantikası eynidirsə, onun təzahür formaları müxtəlifdir. Necə ki, kiminsə dərdə mərdliklə dözməsi başqalarının oxşar şəraitdə mətanət göstərməsini qiymətdən salmaq, lüzumsuz etmək demək deyil.

Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində sinonim sözlərin eyni bir antonim sözle qarşılaşdırılmasına, təbii olandan, əldə edilən, qazanılmış olanın qarşılaşmasına əsaslanan təzad da rast gəlirik:

*Qara, şəvə saçları təbiət vermiş mənə,
Ağ saçları həyatda mən özüm qazanmışam.*

(180, 99)

Bu beytdə *qara* və *ağ* sözləri bir-birinin tam antonimidir. *Şəvə* sözü də “*qara*” anlayışını ifadə

edir. Lakin bu mənə *şəvə* sözünün birinci yox, ikinci, məcazi mənasıdır. Beytdə ikinci təzad qara saçların anadangəlmə olması ilə, ağ saçların uzun və gərgin əməklə əlaqədar olaraq meydana çıxmasının müqayisəsinə əsaslanır.

Beləliklə, Bəxtiyar Vahabzadə dilimizin lüğət tərkibində olan antonim sözlərdən əsərlərinin mövzusunə, məzmununa, obrazların xarakterlərinə uyğun şəkildə, müxtəlif üslubi məqamlarda istifadə etmişdir. Şair antonimləri təsirli üslubi vasitə kimi işlətməklə hadisələr arasındakı ziddiyyətləri daha qabarıq şəkildə vermiş, qəhrəmanlarının daxili aləminin açılmasına, bədii mətləbin oxucuya təsirli, yaddaqalan şəkildə çatdırılmasına nail olmuşdur. Şair dildə mövcud olan antonim sözlərdən istifadə etməklə kifayətlənməmiş, sözlərin məcazi mənalarını da sintaktik əkslik münasibətlərində götürmüşdür.

2. Frazeoloji birləşmələr

Dilimizdəki frazeoloji birləşmələr dilin milli ruhunu, gözəlliyini, rəngarəngliyini əks etdirən vahidlərdən biridir. Xalqın yaratdığı obrazlı ifadələr frazeologiyanın əsasını təşkil edir. Frazeoloji vasitələrin üslubi xüsusiyyətləri bədii əsərlərdə haqqında bəhs edilən hadisələrin reallığı üçün, obrazlı təsviri, nitqə emosionallıq vermək üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Ümumxalq dilinin frazeologiyası söz sənətkarlarından ötrü tükənməz mənbədir. Əsərdə surətin daxili həyəcanının, psixoloji gərginliyinin dolğun əks etdirilməsində, milli koloritin verilməsində, şairin xalq dilindən istifadə etmək bacarığının üzə çıxarılmasında, onun təhkiyə dilinin ümumxalq dilinə yaxınlaşdırılmasında, əsərin ideyasının oxucuya tez, aydın və bədii şəkildə çatdırılmasında frazeoloji birləşmələr böyük rol oynayır.

Frazeoloji birləşmələri adətən xalq yaradır. Doğrudur, ayrı-ayrı söz sənətkarlarının özləri də bəzən frazeoloji birləşmələr yaradırlar ki, bu da fərdi-üslubi frazeoloji birləşmələr adlanır.

Frazeoloji birləşmələr Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərinin dilinə xüsusi bədii tərəvət və gözəllik gətirən obrazlı dil materiallarındanıdır. Buna görə də onun şeirlərində işlənən frazeoloji birləşmələrin üslubi mövqeyini aydınlaşdırmaq, üslubu boyalarını araşdırmaq olduqca vacibdir.

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərinin dil materialları içərisində frazeoloji birləşmələr şəkil və məzmunca, habelə üslubi funksiya cəhətindən nəzəri cəlb edir. Dilimizin çoxəsrlik inkişafı prosesində formalaşmış eyni sabit söz birləşmələri başqa şairlərin əsərlərinin dilində də işlənməkdədir. Lakin bu işləklik Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında özünəməxsus xüsusiyyətlərlə seçilir. Şairin bədii dilində frazeoloji birləşmələr əsərlərin ideya-bədii məzmunu ilə ahəngdarlıq təşkil edir, misraların söz və ifadələri ilə üzvi şəkildə əlaqələndirilir.

Şairin əsərlərinin frazeologiyası üzrə aparılan müşahidələr göstərir ki, orada feli frazeologiya daha geniş yer tutur. “Tərkib hissələrinin yekun mənası hərəkət, hal və proses ifadə edən frazeoloji ifadələr feli frazeoloji ifadələr hesab edilir” (90, 63).

Frazeoloji birləşmələr müvafiq fellər ətrafında qurulsada, onlar müəyyən bədən üzvləri adları və s. sözlərin işlənməsini də tələb edir. Frazeologizmin ümumi məzmunu çox vaxt bunlarsız təşəkkül tapa bilmir. Məsələn, *yatmaq* sözünü götürək. *Yatmaq* feli tərkibin ümumi strukturunu verir, ona qoşulan sözlərsə frazeologizmin məzmununun formalaşmasında iştirak edir: *ürəyinə yatmaq*, *ipə-sapa yatmamaq*, *bəxti yatmaq* və s.

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərinin dilində feli frazeologiyayı genişləndirən amillərdən biri insan fəaliyyətində mühüm rol olan bədən üzvlərini bildirən *baş*, *göz*, *əl*, *ayaq*, *ürək* və s. kimi sözlərdən tez-tez istifadə edilməsidir.

1. *Ürək* sözü ilə feldən düzələn frazeoloji birləşmələr: *ürəyinin teli qırılmaq* (183, 210); *ürəyinə salmaq* (175, 217); *ürəyinin başına köz yapışmaq* (186, 218); *ürəyini tel-tel eləmək* (178, 100); *ürəyinə xal düşmək* (181, 220); *ürəyi dağa dönmək* (186, 221); *ürəyinə su səpilmək* (183, 123); *ürəyinə od qoymaq* (181, 207); *ürəyini gəmirmək* (183, 84); *ürəyinə yatmaq* (193, 84); *ürəyinin səsinə boğmaq* (184, 72); *ürəyi soyumaq* (176, 198); *ürəyi partlamaq* (191, 15); *ürəyi yerindən oynamaq* (176, 125); *ürəyi yumşaltmaq* (181, 113); *ürəyini üzmək* (177, 120); *ürəkdən qovmaq* (193, 155); *ürəyi götürmək* (177, 123); *ürəyi ağırmaq* (177, 112); *ürəyinə dammaq* (185, 15); *ürəyinə salmaq* (193, 38); *ürəyində saxlamaq* (190, 80); *ürəyi sıxılmaq* (185, 94); *ürəyindən xəbər vermək* (177, 70); *ürəyinə daş basmaq* (193, 170); *ürəyini yemək* (194, 47); *ürəyini açmaq* (187, 181); *ürəyini deşmək* (186, 151); *ürəyini boşaltmaq* (194, 180); *ürəyi yanmaq* (191, 155); *ürəyi çırpınmaq* (187, 156); *ürəyi uçunmaq* (194, 130); *ürəyini dağlamaq* (186, 48); *ürəyi titrəmək* (190, 162); *ürəyinə dağ çəkmək* (188, 101); *ürəyi darıxmaq* (190, 98); *ürəyindən keçirtmək* (194, 109); *ürəyində qalmaq* (188, 109); *ürəkdən gülmək* (186, 139)

2. *Göz* sözü ilə feldən düzəlmiş frazeoloji birləşmələr; *gözündən alov saçılmaq* (190, 84);

gözləri allanmaq (184, 32); *gözü almaq* (188, 156); *gözlərinə qaranlıq çökmək* (191, 123); *gözünün qabağına gətirmək* (187, 124); *gözündən qığılcım çıxmaq* (195, 86); *göz qoymaq* (195, 49); *gözü qorxmaq* (194, 82); *gözünün qorasını tökmək* (194, 152); *gözü qaralmaq* (195, 27); *gözünü qan tutmaq* (194, 30); *gözü dolmaq* (192, 127); *gözləri dörd olmaq* (190, 103); *gözə dəymək* (194, 93); *gözünə kül üfürmək* (191, 65); *gözü düşmək* (195, 94); *göz dikmək* (194, 80); *gözünün yağı ərimək* (187, 75); *göz yaşı tökmək* (194, 137); *göz yummaq* (191, 203); *gözləri kəlləsinə çıxmaq* (186, 71); *gözünü çəkmək* (191, 34); *göz gəzdirmək* (193, 21); *gözləri gülmək* (190, 140); *gözü götürmək* (191, 43); *gözləri süzülmək* (187, 164); *gözü sataşmaq* (194, 99); *gözdən salmaq* (191, 95); *gözü su içməmək* (190, 25); *gözdən oğurlanmaq* (190, 94); *göz olmaq* (195, 105); *gözünün odunu almaq* (190, 79); *göz verib-ışığı verməmək* (194, 54); *göz vurmaq* (194, 150); *gözdən keçirmək* (190, 104); *gözündə pərdə olmaq* (194, 161); *gözlərinə tor gəlmək* (195, 162); *gözü torlanmaq* (194, 42); *gözdən iraq olmaq* (195, 162); *gözünü zilləmək* (195, 102).

3. *Baş* sözü ilə feldən düzəlmiş frazeoloji birləşmələr: *baş açmaq* (194, 110); *baş sındırmaq* (182, 28); *baş salmaq* (182, 82); *baş çəkmək* (194, 183); *baş çıxartmaq* (193, 176); *baş endirmək* (172, 170); *baş götürmək* (194, 171); *başı daşa dəymək* (194, 103); *başına torba salmaq* (189, 140); *başında tərs dəyirman işlətmək* (194, 58); *başının üstündən iş görmək* (192, 104); *başının üzərini almaq* (185, 116); *başını yerə qoymaq* (187, 148); *başı yastığa əyilmək* (191, 147); *başına hava gəlmək* (189, 52); *başına oyun açmaq* (187, 162); *başını itirmək* (189, 152); *başı qarışmaq* (182, 82); *başına çəkmək* (192, 106); *başına iş gəlmək* (189, 128); *başından böyük danışmaq* (194, 14); *başından basmaq* (195, 102); *başı çıxmaq* (194, 121); *başından top-tüfəng atılmaq* (195, 106); *başını yemək* (190, 72) və s.

4. *Dil* sözü ilə feldən düzəlmiş frazeoloji birləşmələr: *dil açmaq* (187, 147); *dilini dinc saxlamaq* (194, 18); *dilini dinməzinə qoymaq* (195, 114); *dilinə gətirmək* (187, 172); *dilindən qopmaq* (191, 49); *dilindən çıxmaq* (193, 26); *dili söz tutmaq* (192, 170); *dilə tutmaq* (192, 16); *dilə gəlmək* (193, 20); *dilini gödək eləmək* (192, 147); *dilinə dil vermək* (191, 52); *dili ağzına sığışdırmamaq* (193, 83); *dili bağlanmaq* (191, 112); *dil tapmaq* (193, 17); *dilinin ucuna toplanmaq* (193, 101); *dilindən düşməmək* (188, 106).

5. *Əl* sözü ilə feldən düzəlmiş frazeoloji birləşmələr: *əldən getmək* (189, 48); *əldən salmaq* (191, 66); *əli başında olmaq* (191, 62); *əlini hər yerdən üzmək* (190, 124); *əlini ağdan-qaraya vurmamaq* (187, 158); *əldən çıxmaq* (192, 110); *əlinin altında böyümək* (189, 128); *əl üzmək* (188, 146); *əl çəkmək* (189, 16); *ələ salmaq* (187, 116); *əl qaldırmaq* (188, 86); *əldən düşmək* (194, 109); *ələ almaq* (190, 112); *əl aparmaq* (187, 68); *əlini bulaşdırmaq* (193, 109); *əl atmaq* (194, 81).

6. *Qulaq* sözü ilə feldən düzələn frazeoloji birləşmələr: *qulağı səsə düşmək* (193, 109); *qulağı dolmaq* (194, 18); *bu qulağından alıb, o qulağına vermək* (193, 162); *qulağına söz dəymək* (187, 26); *qulağı almaq* (194, 34); *qulağına signal dəymək* (186, 49); *qulağına çatmaq* (194, 79); *qulağından getməmək* (186, 83).

7. *Ayaq* sözünün iştirakı ilə düzələn frazeoloji birləşmələr: *ayağı kəsilmək* (195, 132); *ayağı yerdən üzülmək* (195, 124); *ayağı üzəngidən üzülmək* (195, 162); *ayağını dirəmək* (184, 128); *ayaq saxlamaq* (194, 152); *ayağa vermək* (194, 48); *ayaq basmaq* (194, 148); *ayağına gətirmək* (195, 112); *ayağına yıxılmaq* (195, 145); *ayağı dəymək* (195, 113); *ayaq açmaq* (195, 149); *ayaq saxlamaq* (192, 162); *ayaq döymək* (194, 121); *ayağı çöldən yığışmaq* (194, 122); *ayağının altından yer qaçmaq* (194, 170); *ayaqlarını döşəməyə mıxlamaq* (195, 212); *ayağa qalxmaq* (194, 166); *ayağı yer tutmaq* (184, 159).

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində işlənən feli frazeoloji birləşmələrin bir qisminin ilk tərkib hissəsi qoşa sözdən ibarətdir: *əl-ayağa dolaşmaq* (187, 151); *əl-ayağa düşmək* (194, 103); *əl-ayağı yerdən üzülmək* (187, 25); *əl-ayaq çəkilmək* (195, 144); *əldən-ayaqdan salmaq* (184, 78) və s.

Ümumiyyətlə, şair obrazların əhval-ruhiyyəsini, daxili həyəcanını ifadə etmək üçün, əsasən, “şadlıq”, “fərəh”, “sevinc”, “qəm”, “qəzəb”, “qorxu”, “təəccüb”, “heyran”, “ümitsizlik” kimi psixoloji momentlər bildiren aşağıdakı frazeoloji vahidlərdən istifadə etmişdir: *dünya başına dolanmaq* (186, 52); *dünya gözündə qaralmaq* (188, 20); *dünya bağışlamaq* (186, 51); *burnunun ucu göynəmək* (191, 69); *qan başına vurmaq* (189, 25); *qanı qaynamaq* (191, 24); *ayaqları döşəməyə mıxlanmaq* (189, 25); *içəridən qovrulmaq* (195, 134); *içəridən odlanmaq* (195, 143); *iki od arasında qalmaq* (193, 105); *üz-gözündən nur yağmaq* (195, 150); *ürəyi yerindən oynamaq* (193, 151); *ürəyini gəlmək* (194, 84); *üzünə nur çiləmək* (194, 105); *gözlərinə qaranlıq çökmək* (194, 123); *gözlərindən alov saçılmaq* (189, 84); *gözləri dörd olmaq* (189, 136); *gözlərinə tor gəlmək* (189, 89); *gözləri kəlləsinə çıxmaq* (194, 71); *könlünü açmaq* (194, 66); *tükləri biz-biz olmaq* (193, 50); *sinəsi atlanmaq* (195, 124); *od götürmək* (193, 107); *hikkəsindən partlamaq* (189, 166); *yasa batmaq* (194, 109); *sümüyü sancmaq* (196, 52); *cin atına minmək* (194, 192); *canına üşütmə düşmək* (194, 147) və s.

Bəxtiyar Vahabzadə bu cür frazeoloji birləşmələrin köməyi ilə emosional-ekspressiv effekt əldə edir, obrazlara məxsus həyəcanların dinamikasını nəzərə çarpdırır. Nəticədə emosionallıq xeyli artmış olur.

Ekspressivlik bildirən frazeoloji birləşmələr eyni zamanda güclü bədii qiymətvermə vasitəsidir. Şair surətlərin səciyyəsi xüsusiyyətlərini açarkən frazeoloji vahidlərindən bir vasitə kimi istifadə etmişdir.

Bundan başqa, onun əsərlərində *canı boğazına yığılmaq* (189, 125); *canı xirtdəyinə yığılmaq* (191, 136); *fikri dolaşmaq* (194, 174); *fikri hacalanmaq* (194, 25); *taqətdən kəsilmək* (194, 218); *nəfəsi kəsilmək* (190, 108); *dilindən söz çıxmaq* (194, 26); *dilindən söz qopmaq* (191, 76); *sözünə (sözə) yatmaq* (189, 102); *məsləhətə yatmaq* (190, 104); *könül ovlamaq* (189, 58); *ürək ovlamaq* (191, 96); *qəlbi daşa dönmək* (191, 52); *insafı daşa dönmək* (189, 39); *ağlını itirmək* (195, 119); *başını itirmək* (190, 137); *özünü itirmək* (194, 117); *üz-gözüni bürüsdürmək* (194, 63); *üz-gözüni qırıqdırmaq* (190, 43); *üz-gözüni turşutmaq* (195, 80); *beyninə batmaq* (195, 19); *ağla batmaq* (191, 27); *bircə-bircə doğramaq* (191, 105); *qıyma-qıyma doğramaq* (190, 102); *qan beyninə vurmaq* (181, 183); *qan başına vurmaq* (168, 14); *qulağına signal dəymək* (194, 49); *qulağına söz dəymək* (195, 26); *ciyərinə dağ çəkmək* (195, 49); *sinəsinə dağ çəkmək* (174, 96); *ürəyinə dağ çəkmək* (182, 101); və s. kimi frazeoloji variantların zəngin silsiləsi diqqəti cəlb edir.

Bəxtiyar Vahabzadənin bədii nitqi üçün cilalı, seçmə ədəbilik səciyyəvidir. Bununla belə, arasıra şairin dilində loru söz və ifadələr, gündəlik canlı ünsiyyət ünsürlərinə də təsadüf olunur. Özü ilə bədii dilə canlı nəfəs gətirən bu nümunələr şairin nitqində mövcud ansambla uyğunlaşır, ahəngdar şəkildə onun bədilik koloritinə hörülür: *döyükmək*, *fışqıran*, *qarsıtmaq*, *yavan*, *latayır* və s. kimi loru sözlər, *daş-gildən*, *anasını ağlatmaq*, *anan ölsün*, *oxay demək*, *sünbəyə toxmaq*, *qadasını almaq* kimi loru ifadələr, danışq frazeologizmləri emosional yüklə şairin dilinə gəlir. Hətta bunların içində elələri vardır ki, onlara xas olan yüksək emosiyaları başqa heç bir vasitə ilə vermək olmaz; *haray-həşirli*, *nəridəyə-nəridəyə* (axmaq), *qaqqıldışa-qaqqıldışa* (axmaq), *söz qomu* və s.

“Fazeoloji vahid şeirin tərkibində işlənərkən, neçə hecadan ibarət olmasına baxmayaraq, həmin şeirin vəzninə tabe olub, onun tələblərinə uyğunlaşır” (26, 24). Məsələn:

Gəlmişəm, oğul,

Göydə Allah, yerdə sən,

Balama sən kömək ol.

Ətəyindən tutmuşam,

Qadan alım, tək sənin,

Əl mənim, ətək sənini!

(194, 306)

«*Əl mənim, ətək sənini*» ifadəsi şeirin vəzn qəlibinə tam uyğundur. (Ancaq, Açdı sandığı, tökdü pambığı ifadəsi isə şeirin bir misrası şəklində işlənmişdir. Onun tərkibində heç bir dəyişiklik edilməyib).

Bəzi frazeoloji vahidlər inversiyaya məruz qalmışdır. Daha doğrusu, bu inversiyaları vəzn, qafiyyə və s. poetik amillər yaratmışdır. “B. Vahabzadə inversiya əsasında sabitləşməyən frazeoloji vahidləri mətnin tələbinə uyğunlaşdırır. Tərkib hissələrinin yerini şeirin vəzn və qafiyyəsinin tələbinə görə dəyişdirir. Yerdəyişmə tərkib hissələri arasındakı mənə sabitliyini pozmur” (47, 83). Məsələn:

Sərçə uçdu budağından -

Budağını bəyənmədi.

Bağa çıxdı çanağından -

Çanağını bəyənmədi.

(183, 143)

Əslində burada frazeoloji vahidin (məsələn) bu cür işlənməsi son məqsəd olmamışdır. Həmin məsələn əsl belədir: *Tıbağa çanağından çıxdı, çanağını bəyənmədi*. Bəzən o, nəzakət xətinə “*Qoz qabığından çıxdı, qabığını bəyənmədi*” şəklində də işlənir. Hər iki variantda mətnin sintaktik strukturu sabitdir. Bunlar arasında fərq *tıbağa* əvəzinə *qoz* sözünün işlənməsi və bununla əlaqədar meydana çıxan üslubi effektdir.

Bəxtiyar Vahabzadə dildə müstəqil sürətdə işlənməyən, amma *tıbağa* və *qurbağa* sözlərinin bir ünsürü kimi məlum olan *bağa* sözündən istifadə etmişdir. Belə bir əvəzetmə müvafiq məsəli (o, şəkil etibarilə nəsr formasıdır) iki misra şəklində verməyə imkan yaratmışdır. Burada inversiya yalnız mətnin birinci hissəsində baş vermişdir.

Adətən poetik müqayisənin bir növü olan istiarə frazeoloji vahidlərdə də özünü göstərir. Və bu zaman həmin vahidlərdə alleqorik istiarə daha çoxdur. Həm də bu təsadüf deyil, belə ki, çünki istiarə və alleqoriya anlayışları bir-biri ilə bağlı olur. Bir nümunəyə nəzər yetirək:

Qızım, təpik atma, gəl, öz baxtına.
(194, 63)

Məqamında işlənilib, insana aid olan hal-hərəkəti bildirir. Onun cansız əşyalara aid edilməsi istiarə olmaqla yanaşı, ifadəyə təzəlik, tərəvət bəxş etmişdir.

Baxtına təpik atmaq ifadəsinin əsasında *pirinə, tanrısına təpik atmaq* frazeologizmi dayanır. *Təpik atmaq* ifadəsi daha çox iri heyvanlara (at, qatır, eşşək, qaramal, camış və s.) aid olan hərəkəti bildirir və *şillaq atmaq* ifadəsində çox yaxındır. Mətdə *pir* sözünün əvəzinə *baxt* sözünün işlənməsi ifadəyə daha çox konkretlik, aydınlıq vermişdir. *Pirinə təpik atmaq* ifadəsi ola bilsin ki, «hamıya məlum olmasın. Burada «necə», «nələr kimi», təpik atmaq mətləbinin gizli saxlanması, əyaniliyin olması onun istixarə kimi fəaliyyət göstərməsini təmin etmişdir. Onu da qeyd edək ki, frazeologizmdə *baxt* sözünün olması hər cür əlavəni lüzumsuz edir.

Xalq danışığı tərzindən istifadə sözlərin yapışıqlı olmasına, fikrin obrazlı səpgidə ifadəsinə və ümumən şeirin axıcı, səlis çıxmasına kömək edir.

*Belə gözəl gecədə
Dağ da, daş da, qaya da
Gecədən həyat umar...*
(181, 96)

Ummaq sözü açıq-aşkar ifadə edilmədən kimdənsə, nə isə istəmək, gözləmək mənasını daşıyır.

İyirmi yol yarpaqlar açdı, saraldı.
(195, 302)

Bu fikri müxtəlif şəkildə demək olar: *İyirmi il, iyirmi dəfə, iyirmi kərə...* Şair bu mətnə ən çox münasib olunanı işlətmişdir: *iyirmi yol*. Xalq məhz belə deyir.

*Dilim topuq çaldı,
yanıldım bayaq.*
(180, 94)

Bu ifadənin əvəzində *çaşdım, karıxdım, təntidim* sözlərini də işlətmək olardı. Lakin bunlardan heç biri, şeirdə deyildiyi kimi, uzun illər oğul yolu gözləyən bir anaya «Sən kimsəsizsən» deyən və bundan vicdan əzabı çəkməyən lirik qəhrəmanın əhvali-ruhiyyəsini tam ifadə edə bilməzdi.

Professor T. Əfəndiyeva yazır ki, «Metonimik frazeoloji vahidlərdə poetik, müqayisə elementlərinə də rast gəlmək olur. Bir qədər örtülü şəkildə olsa da bənzətmə, təcəssüm və s. özünü gösərir. Bu da məcaz növlərinin bir-birinə göstərdiyi qarşılıqlı təsirlə bağlıdır. Bəzi metonimik frazeoloji vahidlərin komponentləri təzadlıdır. Burada iştirak edən antonim səciyyəli sözlər iki hadisəni, fikri, anlayışı qarşılaşdırır. Ziddiyyət qarşılaşdırmadan doğur. Lakin ifadələrin məzmunu metonimi-yadır» (39, 49). Bəxtiyar Vahabzadənin

*Ərim mənim köksümə vurub min yara getdi,
Atıb körpəmlə məni, bilmədim, hara getdi...
O vaxtdan kirpiyimlə əyilib od götürdüm,
Bir saçımı zil qara, birisini ağ hördüm*
(187, 94)

-misralarındakı frazeologizmlərin orijinalı müvafiq surətdə belədir: *Kirpiyi ilə od götürmək; saçının birin ağ, birin qara hörmək*.

Əslində «Təhkiyə dilində frazeoloji vahiddən əvvəl «atalar demiş», «babalar demiş», «necə deyirlər», «belə məsəl də var» və s. kimi ifadələrdən də istifadə olunur. Bu daha çox atalar sözü, zərb - məsəllərə aiddir. Atalar sözü, zərb-məsəl belə hallarda bir növ sitat kimi çıxış edir». (40, 92) Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində belə hallara rast gəlmək olur:

*Öz qəlbinə görə arayar, istər,
Bu geniş dünyada insanı insan.
**Belə məsəl də var: Dostunu göstər,
Mən deyim sən özün necə adamsan.***

(177, 66)

El arasında isə belə deyilir: “Dostunu mənə göstər, deyim sən kimsən”.

Bəxtiyar Vahabzadənin bol-bol işlətdiyi frazeoloji və idiomatik ifadələr onun əsərlərinin bədiiliyi və xəlqiliyini artırır. Aşağıdakı misallar xalq ifadələrinə yaradıcı yanaşmanın, ondan məqsədli istifadənin nümunəsidir:

*Desəm dil alıyar, deməsəm ürək,
Dilimin ucunda deyilməz oldun.
Yüz günün, min günün dəlisiyəm mən,
Nə ipə yatardım, nə də zəncirə.*

(192, 67)

El arasında: “İpə-sapa yatmamaq”.

*Mən suyu sovulan dəyirman oldum,
Döndü xatirəyə küylü çağlarım
Nəqd ömrün qədrini bilmədin bir an,
Eh... Suya **vermişən sən çoxdan gönü.***

(193, 77)

Gönü suya vermək «İş-işdən keçib» mənasına yaxın mənada işlənir.

*Bizim ki, eşqimiz başdan-binadan
Axı aydan arı, sudan təmizdir.
Mən könül verəli bu şirin dərdə
Bir üzüm qaradır,
Bir üzüm ağdır.
Əhsən deyin
Əli bağlı.
Dili bağlı,
Bir millətin anasını ağladanda.*

(192, 21)

El arasında: “Aydan arı, sudan duru”

*Yağış yağır
Ürəyinin yangısına
Dağın, daşın
Tut ucundan sən göyə çıx,
Bu yağışın.*

(189, 90)

El arasında: “Bir yağış yağır ki, tut ucundan göyə çıx”.

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində frazeologiyanın zənginliyi bilavasitə orada təsvir olunan həyat hadisələrinin dolğunluğu, əhatəliliyi və müəllifin xalq dilinin incəliklərinə dərinlən bələd olması ilə, dilin üslubi laylarını mənə incəliklərinə görə həssaslıqla duyma qabiliyyəti ilə izah edilməlidir.

Frazeologiya şairin bədii dilində obrazlılıq və ifadəliliyin əsas vasitələrindən biridir. Canlı danışq dilinin poetik mənzərəsini əks etdirən bir cür sabit söz birləşmələri əsərlərində üslubi ifadə gözəllikləri, canlılıq və aydınlıq əmələ gətirir. Bu da onunla əlaqədardır ki, frazeoloji birləşmələrdə ahəngdarlıq, axıcılıq, rəvanlıq və s. yüksək estetik kamillik yaradan məziyyətlər də mövcuddur. Bununla bərabər, onların tərkibində sabitləşmiş məcazlar, sinonimlər, bəzi üslubi fiqurlar da iştirak edir. Bu keyfiyyətlər öz növbəsində frazeoloji birləşmələrin ifadəlilik imkanlarına nəzərə cərpacaq üslubi üstünlük verir.

Şairin poeziyasının frazeologiyasını öyrənmək həm də, ümumiyyətlə, frazeologiyaya xas olan müxtəlif cəhətləri üzə çıxarmaq və elmi ümumiləşdirmələr aparmaq baxımından da mühüm əhəmiyyət

kəsb edir.

3. Atalar sözləri və zərb-məsəllər

İnsanın şifahi və yazılı nitqi təkcə mövcud sözlər, söz birləşmələri və cümlə modelləri sayəsində baş tutmur. Hər bir şəxs mənsub olduğu xalqa məxsus olan mədəni irsə varisdir. O öz nitqində həmin mədəni sərvətdən yeri gəldikcə istifadə etməklə, öz nitqini qurur. Qeyd etdiyimiz mədəni irsə atalar sözləri, zərb-məsəllər, lətifələr, rəvayət və hədislər və s. yazılı və şifahi mənbələr, materiallar daxildir.

Bildiyimiz kimi, azərbaycanlıların nitqi müxtəlif tipli (şifahi, yazılı) və müxtəlif mənşəli sitat xarakterli ifadələrlə dolu olur. Bunların içərisində atalar sözləri və zərb-məsəllər, hikmətli sözlər (aforizmlər) xüsusi yer tutur.

Onların vasitəsi ilə danışan və yazan öz nitqini mövcud ənənə ilə bağlayır, assosiativ əlaqələr hesabına dediyini, yazdığını müqabil tərəf üçün daha anlaşıqlı, daha maraqlı edir. Bu qəbildən olan material ikinci, əlavə bir dil kimi özünü göstərir.

Söz sənətkarlarının nə dediyini, nə yazdığını tam həcmdə başa düşmək üçün bütün bu materialı yüksək səviyyədə bilmək lazım gəlir. Bunsuz ünsiyyət baş tuta bilməz.

Yazıcının fərdi dili ilə xalq danışığı dilinin nisbəti məsələsi bir çox dilçi mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Məsələn dilçi alim S.Ə. Abdullayev göstərir ki, “Yazıçı nə qədər istedadlı olur - olsun, onun yonduğu, cilaladığı və, beləliklə də, meydana çıxardığı poetik incilər yenə də xalq dili, xalq təfəkkürü sayəsində mümkün olur” (2, 131). Elə buna görə də “Sənətkarın məharəti, ustalığı da məhz belə bir mənbədən necə istifadə etməsi, öz əsərlərinin dilində ümumxalq dili ifadələrini bədii əsərin dilində işlədəbilmə bacarığı ilə ölçülür. Çünki ümumxalq dili elə tükənməz imkanlara malikdir ki, onu heç bir fərdi yaradıcılıq məhsulu əvəz edə bilməz”. (116, 157)

Bəxtiyar Vahabzadə ümumxalq dilindən, xalqın çoxəsrlik və zəngin folklorundan, onun həyat təcrübəsinin dildə təsbit olunmuş, sabitləşmiş müdrik deyimlərinə sənətkarlıqla istifadə etmişdir.

Həmcə kiçik, mənaca dərin və təsirli olan atalar sözləri və zərb-məsəllər dolğun ifadə vasitələri olub, dilin obrazlı ifadələrinin mühüm hissəsini təşkil edir.

Professor T.Hacıyev bildirir ki, “Atalar sözləri və zərb-məsəllər mükəmməl bədii-poetik nümunələr kimi cəmiyyət və onun məişətinin müxtəlif sahələrini əhatə edir. Cəmi bir neçə sözdən, bir cümlədən ibarət olan atalar sözü və zərb-məsəl yazılı ədəbiyyatın böyük həcmli əsərlərinin siqlətini özündə təcəssüm etdirir”. (52, 11)

Bəxtiyar Vahabzadə öz əsərlərində atalar sözləri və zərb-məsəllərdən tez-tez və mətləbə uyğun şəkildə istifadə etmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, şairin əsərlərində atalar sözlərindən istifadə iki şəkildə özünü göstərir. Birincisi, atalar sözləri və məsəllər əsərə heç bir dəyişikliyə uğramadan, canlı dildə olduğu kimi daxil edilmişdir. İkinci halda isə atalar sözləri və məsəllər konkret üslubi tələbə uyğunlaşdırılaraq işlənilmişdir. Məsələn:

«Nağıl - həyat» kitabında «*El içində, öl içində*» (189, 17); «*Azca aşım, ağrımaz başım*» (188, 37); «*Ot kökü üstündə bitər*» (189, 55); «*Yad yerin halvası şirin olar*» (187, 55); «*El gücü, sel gücü*» (196, 121); «*Niyyətin hara, mənzilin ora*» (192, 122); «*Kələk ilə gələn, külək ilə gedər*» (189, 137); «*Yalan ayaq tutar, amma yeriməz*» (194, 137); «*Tələsən təndirə düşər*» (194, 138); «*Öldü var, döndü yoxdu*» (187, 140); «*Xeyirlə şər qardaşdır*» (193, 176); «*Suyun lal axanı, insanın yerə baxanı*» (192, 178); «*Ağzımı yandıran aş, bir aş olasan. Başıma düşən daş, bir daş olasan*» (194, 193); «*Arı şirəyə gələr*» (194, 200); «*Özgə atına minən tez düşər*» (195, 201); «*Daş qayaya rast gəlir*» (194, 202); «*Bıçaq sümüyə dirənir*» (194, 204); «*Sonrakı peşmançılıq fayda verməz*» (194, 205); «*Yüz fikir bir borcu ödəməz*» (187, 207); «*Yatağan öküz yük götürməz*» (194, 61); «*Kor nə istər, iki göz, biri əyri, biri düz*» (195, 219); «*Azacıq aşın duzu deyil*» (194, 212) və s. kimi atalar sözü və zərb-məsəllərini olduğu kimi işlətməmişdir.

Şair atalar sözlərindən istifadə zamanı müxtəlif daxiletmə üsullarını işə cəlb etmişdir: *atalar deyib, məsəl var, atalar yaxşı deyib, deyiblər* və s. Bunlar müəllif nitqi ilə istifadə olunan sitat arasında sintaktik və struktur əlaqə yaradır. Məsələn:

*Atalar düz deyib, tərs qoyulubmuş,
Binədən dünyanın xımı, sən demə.*

(189, 125)

Burada həmin məsələyə münasibət iki dəfə həm əvvəldə, həm də axırda ifadə edilmişdir: *düz* və *sən demə* ifadələri ilə. Əlbəttə, bu iki ifadənin işlədilməsi təkcə modallıq münasibəti bildirməyib,

nitqin quruluşuna da xidmət edir.

El deyib: «*Ağıllı fikirləşincə
Dəli vurub keçdi çayı bir anda*».

(191, 35)

Daxiledici ifadə sitatdan əvvəl gəldiyi kimi, sonra da gələ bilir:

Çox eşit, az danış!

Demiş babalar.

İki qulağımız, bir dilimiz var!

(192, 150)

Müəllif təkcə məsəlin mənbəyini göstərmir, məsəlin yerində deyildiyini insanın iki qulağı, bir dili olmasını qeyd etməklə təsdiq edir. Atalar sözünü mətnə daxil edərkən qeyri-müəyyən «müəllif»ə (danışana) isnad üsulundan da istifadə olunur:

«Azca aşım, ağrımaz başım» deyənlər də var.

(190, 110)

Həmin nümunə struktur baxımından da maraqlıdır: sitat müəllif nitqinə mənsub olan feli sifətə qoşularaq, cümlənin mübtədası olur (feli sifət tərkibinin bir hissəsi kimi). Həmin məsəlin əslı belədir: «Az aşım, ağrımaz başım».

Bəxtiyar Vahabzadə bəzən atalar sözünü bir söz əlavə etməklə işlədir (burada da daxiledici ünsür qeyri-müəyyən səviyyədədir-*dedilər*):

Dedilər axtaran ***axırda*** tapar -

*Tapdım **axırda** səni, ah, nə deyim?!*

(194, 43)

Bu əlavə söz ikinci misrada da işlənir və burada olduqca mühüm bir pragmatik rol oynayır. Buradan başa düşmək olur ki, şair axtardığını axırdan-axıra tapmışdır, amma bu tapmağın heç bir əhəmiyyəti yoxdur, artıq gecdir.

Eyni qayda üzrə şair aşiq poeziyasının bəzi nümunələrindən də istifadə etmişdir:

Atalar həmişə gileylənibdir:

«Ay həzarat, bir zamanə gəlibdir,

Ala qarğa şux tərənə bəyənəmz

Oğullar atanı, qızlar ananı,

Gəlinlər də qaynananı bəyənəmz»

(189, 150)

Şair bu şeir parçasının aşılılığa yox, yenə də «atalar»a isnad edir. Burada dolaşıqlıq yoxdur. Bu bənd, doğrudan da, atalar sözü kimi işlənir –bəzi bayatılarımız, tapmacalarımız kimi...

Bəxtiyar Vahabzadənin atalar sözlərindən istifadə etməsinin bir xüsusiyyəti də onun hər bir atalar sözünü başqa söz və ifadələr kimi öz yerində, məqamında işlətməsidir. Şair atalar sözünü formal olaraq işlətmir, onu situasiyanın, hadisələrin axarına uyğun şəkildə əsərə daxil edir. «*Yaxşı ki, bilmirik*» şeirində «*Gözə kül üfürmə*» frazeologizmi və «*Nağdını qoyub nisyə axtarma*» atalar sözünü bir misra daxilində işlətməşdir.

Xəyal qovulduqca qaçan bir pəri

*Bəzən **kül üfürür** gözlərimizə*

*Alıb əlimizdən **nəğd** günləri*

*Nisyə **gələcəyi bəxş** edir bizə.*

(185, 140)

Dilçi alimlərin qənaətinə görə «Atalar sözün, zərb-məsəlləri şeirə gətirməyin bir çox çətinlikləri vardır. Bəzən elə olur ki, hikmət xəzinəsinin zər-zibası olan atalar sözü şeirə gətirilir. Bunlar elə qaynayıb qovuşur ki, bunları bir-birindən ayırmağın, nəyin kimə məxsus olduğunu müəyyən etməyin özü açılmaz bir düyün olur». (22, 67) Aşağıdakı nümunələrə fikir verək: Burada atalar sözləri, məsələrdən bir növ xammal kimi istifadə edilmişdir:

Namərddən kişilik, mərdlik gözləmək
Mərdin özünü də alçaldar ancaq.

(194, 18)

Bu beytin birinci misrası «*Namərddən kişilik gözləmə*» atalar sözü əsasında formalaşmışdır. Həmçinin müqayisə et: «*Namərd gəlib mərd olmaz, Yüz ətklə, yüz yalvar*».

Şeirin mətnində həm semantik, həm də struktur dəyişikliklər göz qabağındadır: *Kişilik* sözü *mərdlik* sinonimi ilə işlənmişdir. Bu söz *namərd* sözü ilə eyniköklü olduğundan onunla xoşagəlimli assosiasiya yaradır. Bundan başqa, məsəldə cümlə əmr cümləsi, onun xəbəri isə felin əmr şəkli ilə ifadə olunmuşdur.

Şeirdə həmin məsəlin əvəzi o biri cümlənin mübtədası mövqeyində işlənmişdir.

Növbəti nümunəyə baxaq:

Zalım öz gözündə tiri seçməyir
Özgənin gözündə qıldan danışır.

(183, 105)

Həmin beytin əsasında «*Öz gözündə tiri seçmir, özgənin gözündə tükü seçir*» məsəli dayanır. Məsəl bəzi dəyişikliklərlə müəllif nitqinə daxil edilmişdir. Bu istiqamətdə mətnə «*zalım*» sözü ilə ifadə olunmuş mübtəda əlavə edilmiş, *tük* sözü *qıl* sözü ilə əvəz edilmişdir. Məsəldə *tir* və *tük* sözləri arasında faktik oxşarlığa əsaslanan alliterasiya münasibəti vardır. Şeirdə bu lazım olmamışdır. Burada şeirin qafiyə sisteminə *qıldan* forması daha çox yaraşır.

Danışq dilində işlənməyən *seçmir* formasının əvəzində *seçməyir* forması işlənmişdir. Bu formanı hal-hazırda yalnız poeziyada, o da misrada çatışmayan bir hecanı doldurmaq məqsədi ilə işlədirlər.

Güllə yarasına nə var?
tez gedər

Getməz söz yarası
eyham yarası... (183, 105)

Beytin əsasında «*Xəncər (yaxud: qılnc) yarası sağalar, dil (yaxud: söz yarası sağalmaz)*» məsəli durur.

Gördüyümüz kimi, şeirin lüğət tərkibi bir qədər müasirləşdirilmişdir: *Xəncər (qılnc)* sözləri əvəzinə *güllə* sözündən istifadə edilmişdir. Burada şairin istifadə etdiyi sitatın məzmununa münasibətini bildirən «*nə var?!*» modallıq ifadəsini görürük.

Məsəldəki «*sağalar-sağalmaz*» sintaktik əksliyi «*gedər-getməz*» əksliyi ilə əvəz edilmişdir. Getmək ifadəsi özünün həm birbaşa, həm də məcazi mənasında danışq dilində və xalq ədəbiyyatında tez-tez istifadə olunan ifadələrdəndir.

Nəhayət, şair *dil yarası* ifadəsindən sonra *eyham yarası* ifadəsini işlətmişdir. Doğrudur, *eyham* da sözdür, ancaq bunlar arasında bəzi incə məna fərqi də vardır. Sözü birbaşa «*kəş* kimi» üzə, açıq-aşkar da demək olar. *Eyham* başa düşülməsi dinləyənin öhdəsinə buraxılan sözdür: özü də, o, *dinləyən qanmaz* yerinə qoyulanda çox acı, dözülməz olur. Əlbəttə, *eyham yarası* ifadəsinin işlənməsinin səbəbi təkcə bu deyil. Burada şeirin ölçüsünün də öz payı vardır. Şair bir çox hallarda atalar sözü və zərb məsəlin əsas, «*təməl*», «*özül*» tərkib hissələrindən istifadə edir. Ancaq həmin ifadələrin arxasında hansı sintaktik fonun dayandığını oxucu çox asanlıqla müəyyən edir, çünki bu ünsürlər hamıya aydın olan ifadələrdir. Məsələn:

Deyən yox, yayını gizlədəcəkdin
Bəs niyə, bəs hara atırsan oxu.

(182, 29)

Bu beytin arxasında müxtəlif variantlarda işlənən «*Oxun atıb, yayın gizlətmək*» ifadəsi dayanır.

«*Balıq at dəryaya, Balıq bilməz, Xəliq bilər*» məsəli bir rəvayətlə bağlıdır. Onun əxlaqi-mənəvi əhəmiyyəti özündən bəllidir. Rəvayətdən bilirik ki, balıq balıqçıya borclu qalmır. Vaxtı gələndə o da ona yaxşılıq edir.

Məsəl şeir şəklində işlənərkən əsaslı dəyişikliklərə məruz qalmışdır:

*Elə yaxşılığı, sən at dənizə
Balıq bilməsə də, xalq biləcəkdir!*

(174 , 14)

Burada «yaxşılıq etmək» mətləbi daha da qabardılmışdır. Şərt məzmunu məsəldə felin qeyri-qəti gələcək zaman forması ilə ifadə olunduğu halda, şeirdə «şərt şəklində» modeli ilə ifadə olunan qarşılıq-güzəşt məzmunu ilə əvəz edilmişdir. *Bilər* forması *biləcəkdir* forması ilə əvəz edilmişdir.

Ən böyük dəyişiklik *xalıq* (xaliq) sözünün başqa məzmunlu *xalq* sözü ilə əvəz edilməsi ilə bağlıdır. Bu iki söz həm fonetik, həm də semantik cəhətdən fərqli sözlərdir. Bu əvəzetmə «Ay bəri bax» mahnısında «*Allaha* da xoş gələr» misrasında *Allah* sözünün «ellərə də», «hər görənə» ifadələri ilə əvəz edilməsini xatırladır və ola bilsin ki, eyni dövrün möhürünü öz üzərində daşıyır. Hər halda *xalq* da pis deyil, ancaq fonomorfoloji cəhətdən *xalıq* forması daha məqbuldur.

Bəxtiyar Vahabzadənin bəzən bir yox, iki zərb-məsəldən dalbadal istifadə etdiyi olur.

*Niyə dəsmal bağladın
Ağrımayan başına?
Niyə soyuq su qatdın sən isticə aşına?*

(183, 190)

Həmin misraların arxasında müvafiq surətdə «Ağrımaz başına dəsmal (yaxud: duz) bağlamaq» və (kiminsə) «İsti aşına soyuq su qatmaq» ifadələri dayanır. Dəyişikliklərə baxmayaraq, mövcud ifadələrin semantikasi şeirdə tam şəkildə saxlanmışdır.

Ancaq bu həmişə belə olmur. Bəzi nümunələrdə (şeyrlərdə) məsəlin semantikasi elə bir rol oynamır. Müəllif onların imkan verdiyi assosiativ əlaqələrdən istifadə edir. Bu, dilin lüğət tərkibindəki sözlərdən istifadə etmək kimi bir şeydir. Məsələn, aşağıdakı şeir parçalarında müvafiq surətdə «Köhnə hamam, köhnə tas», «Niyyət hara, mənzil ora», «Ot kökü üstə bitər» məsəllərinin əks-sədasını eşitmək olur.

*Yox, yenə də həməən hamam,
Tas hamamın öz tasıdır.*

(179 , 28)

*Bir eşq ilə mən düşmüşəm yollara,
Niyyət hara, mənzil hara, yol hara*

(186, 122).

*Budaqları-bu çağlarım,
Köklərisə dünənimdir
Köküm üstə boy atmışam,
Bu günümdə sabahımı yaratmışam.*

(191, 67)

Göründüyü kimi, bu atalar sözləri və məsəllərin forması dəyişilsə də, onlar təsvir olunan hadisə ilə elə əlaqələndirilmişdir ki, oxucu onların mənbəyini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkmir. Bu isə şairin sənətkarlığını, onun dillə işlətmək bacarığını çox gözəl nümayiş etdirir.

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərinin dilində işlənən atalar sözləri və məsəllərin emosional gücü, üslubi funksiyaları müxtəlif və çoxcəhətli olduğu kimi, onlar mövzu cəhətdən də rəngarəngdir. Əsərlərdə işlədilmiş atalar sözlərini məna etibarilə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Xasiyyət və xarakter bildirənlər: *Suyun lal axanı, insanın yerə baxanı* (191, 31); *Qaçan da allahı çağırır, qovan da* (189, 39); *Kor-kora «kor» deməsə, bağı partlayar* (189, 47); *Nə qanır, nə də qandırır* (190, 170); *Qapıdan qovursan, bacadan girir* (190, 62); *Azca aşım, ağrımaz başım* (193, 37); *Gah nala döyür, gah mıxa* (194, 52).

*El bir olsa, zərbi kərəm sındırar,
El gücündə, el dedi, sel gücü var.*

(191, 69)

Müqayisə et: «El bir olsa, dağ oynadar yerindən. Söz bir olsa, zərbi kərəm sındırar», «El gücü, sel gücü».

*Beş nəfərin yanmağından nə çıxar?!
Xalq yanmasa, dönüb millət olammaz.*

(190, 121)

Müqayisə et:

«Bir gülünən bahar olmaz».

El gücü, sel gücü (190, 121)

*Yaxşı görür el gözləri əzəni
Gizlətməmiş el çuvalda nizəni.*

(189, 121)

Müqayisə et: «Cidənə çuvalda gizlətmək olmaz».

Qohumluq, yaxınlıq, tanışlıq, ailə münasibətlərini bildirənlər: Ot kökü üstündə bitər (179, 35); *Yad yerin halvası çox şirin olar* (183, 55); *A qızım, sənə deyirəm, a gəlinim sən eşit* (179, 13); *Ürəkdən ürəyə yol olar* (174, 192).

*Gülmə öz kökünə, ayıbdır sənə,
Ot kökü üstündə bitər, unutma.*

(182, 100)

Qocalıq haqqında: Qocalar tamahlı olur (189, 172); *Qocalıq əl verib, daha nə şişmək* (182, 137).

Təsəlli bildirənlər: Olan oldu, keçən keçdi (194, 110); *Bir yandan bağlayan allah bir yandan da açar* (189, 37); *Yalan ayaq tutar, yeriye bilməz* (187, 137); *Kələk ilə gələn külək ilə gedər* (188, 137).

Nəslinə, kökünə bağlılıq haqqında: Alma budağından gen düşməz; Ot kökü üstündə bitər, unutma (186, 55).

Əməyə münasibət bildirənlər: İşləməyən dişləməz (193, 20); *Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz* (193, 11).

Tənbəllik haqqında: Yağ yeyib yaxada gəzmək (191, 122).

Kasıbıq, ehtiyac, maddi imkansızlıq haqqında: Qəpiyə güllə atır (190, 73); *Nə çulumuz var, nə də çuxamız* (190, 121).

Qocaqlıq, cəsarət, qorxaqlıq bildirənlər: Başqasının kölgəsində yaşayanın öz kölgəsi olmaz (194, 130); *Qorxan gözə çöp düşər* (191, 95);

Əsli belədir: Alma ağacından uzaq (iraq) düşməz.

Sözün dəyəri haqqında: Söz sözü çəkər (189, 129); *Əyri otur, düz danış* (191, 60).

Sirr saxlamaq və hər şeyi bəyan etmək haqqında: Qarğa məndə qoz var (192, 54); *Yer qulaqlıdır* (190, 89); *Bir daş altdan, bir daş üstədən* (194, 90).

Qətiyyət, möhkəmliklə əlaqədar olanlar: Öldü var, döndü yoxdur (191, 64).

Doğruluq, düzlük haqqında: Əyri oturaq, düz danışmaq.

Bəxtiyar Vahabzadə xalqın mənəvi sərvətindən yüksək sənətkarlıqla istifadə edərək, xalq arasında işlənilib, ədəbi dildə işlənməyən bir sıra sözləri şeirə gətirmişdir. Həmin sözləri yerinə görə elə cilalayır ki, onlar bədii sözün bir çox əlamətlərini qazanır. Bəzən isə şairin poetik təcrübəsində canlı xalq danışığı dilinin, xalqın öz poetik ruhunun külçələşmiş bədii ifadə vasitələrinə rast gəlirik. Bir çox hallarda şair bu külçənin emalına ehtiyac duyur, bəzən də onu olduğu kimi götürüb, yeni fikir əhatəsində oxucuya təqdim edir:

*Əsmə külək, amandır,
Hardan gəldi bu **andır**.
Mənim nəğmələrim – qızılı, zərim.
Sənə də gərəkmiş bu ziynət **andır**?*

(190, 66)

Canlı danışığı dilindəki «andır» sözünün şeir dilində işlənməsi, şübhəsiz, şairin xalq dilinə, xalq ifadə tərzinə məhəbbəti ilə bağlıdır. Belə ifadələr şairin şeirlərinə doğmalığı, məhrəmlik verir:

*Aydan arı, sudan belə durum mənim,
Ay **yanıqlı** «Şur»um mənim.*

(193, 66)

*Hitler kül üfürüb gözlərimizə
Hücum etmədimi qəfildən bizə!*

(188, 69)

*Eşqim də qaxınc oldu mənim başıma hər gün
Bir eşqin ucundan nə qədər tənə yedim mən!*

(189, 107)

«Aydan arı, sudan duru», «yanıqlı», «kül üfürmək», «qaxınc olmaq», «tənə yemək» və s. kimi xalq ifadələrini poeziyada işlədən şair Azərbaycan dilinin zənginliyini, ifadə tərzinə gətirdiyi emosionallığı şeirlərində parlaq şəkildə nümayiş etdirir.

Şair müdrik sözlərin zahiri görkəmini dəyişmiş, fikrinə uyğun qəlibə salmışdır. Bir Azərbaycan bayatısında deyilir:

*Yel gəlsin, yelə dəysin,
Meh əssin, telə dəysin,
Tək əldən bir səs çıxmaz,
Əl gərək ələ dəysin.*

(193, 18)

Bəxtiyar Vahabzadənin «Təklik» şeiri öz ruhu etibarilə həmin bayatının deyim tərzinə, mənasına söykənir. Bəlkə də, elə bu cəhət şeiri dillər əzbəri etmiş, onun bəzi misrələrini zərb-məsələ çevirmişdir:

*Yarpağı tez solar tək ağacın da,
Daldası yoxdursa, necə solmasın? !
Meşələr sultanı, meşələr şahı,
Aslanın özü də yalqız olmasın.*

*Od vürmasa, qabda su daşa bilməz,
Quş da tək qanadla dağ aş a bilməz.
Kösöyün ikisi çöldə də yanar,
Biri ocaqda da alışa bilməz.*

(177 , 106)

Bəzən şairin özünün yaratdığı ifadələrlə, xalqdan aldığı nümunələr arasında sərhəd qoymaq çətin olur. Şairin öz kəlamları atalar sözü kimi iti, kəsərli olur:

*Yazıq söyüd!
Nə meyvəsi, nə barı var,
Onunçün də
Nə qeyrəti, nə arı var,
Nə kişilik vüqarı var.*

(190, 76)

*Təlatümsüz ürəklər qovuş kimi boş olur.
Daim sevinc axtaran daim qəmə tuş olur.
Min dərd hücum etsə, könül, sıxılma,
Bir nəfər dərdbilən sirdaşın olsa.
Bağa tək qınına çəkilənlərə.
Ürək nə gərəkdir, dil nə gərəkdir?!*

(188, 96)

Xalq arasında gözəl bir ifadə işlənir: «Yanlış da bir naxışdır». Yanılmağı, yanlışlığı təqdir etmək olmaz. Lakin bəzən yanlışmanın özündə də bir xeyirxahlıq olur. Birinin yanlış hesab etdiyi bir başqasına həqiqət kimi görünə bilər. Bu mənada xalq ifadəsi şairin şeirində necə də yerinə düşür, onun

demək istədiyi fikri tamamlayır, artıq izahat tələb etmir, fikrə nöqtə qoyur.

*Bəli əsəbiyəm, çünki insanam,
Mənim nifrətim var, məhəbbətim var.
Quzuya da «bəli»,
Qurda da «bəli»!
Deyirsən olmasın baxışım mənim?
Nöqsanım budursa məgər...*

deməli,

Ancaq naxışındır, yanlışım mənim.

(190, 209)

Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dilində folklor nümunələrinin təsviri aydın hiss olunur, həm ifadə baxımından onu zənginləşdirir, həm də ona emosionallıq verir. Folklor şairin dilinə bəzən hazır kütlə kimi daxil olur;

*Göy üzü damar-damar
Göydən yerə nur damar...
Belə gözəl gecədə
Dağ da, daş da, qaya da
Gecədən həyat umar.*

Şair folklor klişesi ilə mövzuya təhkiyə axarı seçir, kontekstə emosional ton verir:

*Biri varmış, biri yoxmuş
Ön sözüdür nağılların...
Biri varmış, biri yoxmuş,
Biri acmış, biri toxmuş. (194, 120)*

Şair beləcə folklor qəlibindən nəqarət kimi istifadə edir və hər dəfə təzə motiv-mətləb başlayır. “Bir gül ilə yaz açılmaz” adlı şeiri başdan-başa obrazlı xalq təfəkküründən yoğrulmuşdur. Burada folklor ab-havası şeirin həm forması, həm də deyimində duyulur:

*Bir evdə ki, könül ağlar,
Toy-düyündən söz açılmaz,
Nəslək elə nəş gətirər,
Ah-amandan göz açılmaz.
Nəfəsi də al dərinədən,
Dağı oynat öz yerindən.
Sərçələrin ləpirindən,
Qar üstündə iz açılmaz.
Ürəyimiz oldu şan-şan,
Aldığımız bu yaradan.
Bir ötəri macəradan
Ürəklərdə göz açılmaz.*

(191, 160)

Bəxtiyar Vahabzadənin şeir dilinə şifahi xalq yaradıcılığı bəzən bir məşhur ifadə ilə daxil olur:

*Gəlimli-gedimli qoca dünyaya
Niyə gəldiyini bilirmi insan? (179, 98)*

Qoca sözü istisna olmaqla, bu ifadə “Kitabi-Dədə Qorqud”dan gəlir: Bəzən həmin cəhət el arasındakı bir inama işarə şəklində duyulur:

*Çıraq işıqlanar sönməzdən əvvəl
İnsan ömrünə də aiddir.
Yuxuma gəlmişdin...*

*Yuxuda qurtardıq üzüntülərdən...
Yuxumu sənə də danışmıram mən
Yuxular tərsinə yozular, gülüm!*

(182, 79)

Başqa bir halda real mənzərə folklor mənşəli əfsanə ilə bağlı olub, hazır cavab el ifadələrindən, xalq məsəllərindən bəhrələnmişdir.

*Bu da nöqsanıdır Qorqud dədəmin...
Oğulu anadan ayıran gəlin
Gəlin yox,
“ayıran” çağrılıydı kaş
“Ayıran” dırnağı ətdən ayırdı.
Bir deyən olmadı: a canı yanmış,
Axi, diş yox ikən dodaq var idi!*

(183, 131)

Göründüyü kimi, Bəxtiyar Vahabzadə folklor mühitinə elə düşür ki, sanki bir anlığa özündən uzaqlaşır, hadisənin iştirakçısı kimi danışır, el məsəllərinin içində qarğış da təbii nitq axınına qoşulur.

Məlum olduğu kimi, canlı dildən qidalanma, danışq elementlərinə müraciət folklorla əlaqənin özünəməxsus şəkildə davamıdır. Bədii əsərin dilində işlənən atalar sözləri və məsəllər o zaman daha çox üslubi mahiyyət kəsb edir ki, onlar müəllifin ideyası və təsvir olunan hadisə ilə səsleşə bilsin. Bəxtiyar Vahabzadə bu mühüm cəhəti həmişə diqqət mərkəzində saxlamış, istifadə etdiyi atalar sözləri və məsəlləri təsvir olunan hadisələrlə elə uğurlu şəkildə əlaqələndirmişdir ki, bu hikmətli ifadələrin bədii dəyəri yeni cəhətdən özünü göstərir.

III FƏSİL

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN DİLİNDƏ MƏCAZLAR SİSTEMİ

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında ekspressivlik yaradan vasitələrdən biri də məcazlardır. Dilimizin daxili gözəlliyini, zənginliyini, məna incəliklərini aşkara çıxarmaqda məcazlar mühüm rol oynayır. Çünki məcazlar bədii dili obrazlı, poetik təsiri olan ifadələrlə zənginləşdirir, eyni zamanda onların ifadəliliyinə, yığcamlığına xidmət edir(82).

Həm də professor T.Əfəndiyevanın fikrincə «poetik əsərdəki əlvanlıq, daxili hərarət və hərəkət qüvvəsi də məhz söz-rənglərin tez-tez dəyişməsindən, müxtəlif məna çalarlarının intensiv olaraq əvəzlənmələrindən hasil olur» (40, 7). «Məcazlar obrazlı təfəkkürün məhsuludur. Sözün məcazi məna kəsb etməsi mətn daxilində onun başqa sözlərlə əlaqəsi zəminində meydana çıxır. Məcaz ifadənin obrazlılığı zərurəti ilə bağlıdır. Belə ki, bədii dildə söz fikir ifadə etməklə kifayətlənməyib, obyektiv varlığın obrazlı təsvirinə də xidmət edir» (2, 77).

Əslində məcaz sözün semantikasi ilə bağlı hadisədir. Məcazlaşma hadisəsi çox mənalılıq prinsipinə söykənib onun nəticəsi kimi meydana çıxır. Həmin keyfiyyətə malik olmağa sözdən ifadəli və təsirli vasitə kimi istifadə etməyə imkan yaradır» (53, 36). Bu da, hər şeydən əvvəl misra daxilində adi sözlərin çox vaxt öz nominativ mənalarından uzaqlaşaraq məcazlaşması və yeni kontekstual mənalar qazanması hesabına baş verir.

Bəxtiyar Vahabzadə canlı bədii obrazlar, yaddaqalan lövhələr yaratmaq üçün məcazlara tez-tez müraciət etmişdir. Sözlərin məcazlaşması, poetik məzmunla zənginləşərək obrazlılıq, ifadəlilik kimi keyfiyyətlərini genişləndirməsi şairin üslubunda mühüm yer tutur. Sairin əsərlərində işlənən məcazlar sənətkarın fərdi axtarışlarının nəticəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Biz bu fəsildə məcazın bütün növlərindən deyil, Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində daha çox işlək olan metaforalar, epitetlər və təşbehlərdən bəhs edəcəyik.

1. Səciyyələndirici epitetlər silsiləsi

Epitet Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dilində ən çox işlənən məcaz növlərindən biridir. «Epitetlər müxtəlif üsullarla, müxtəlif səviyyələrdə yaradılır. Bu müxtəliflik nəticəsində insan xarakterinin daxili səciyyəsi, zahiri cizgiləri, hal-vəziyyəti öz əksini tapır» (82, 46).

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində müşahidə olunan üslubi xüsusiyyətlərdən biri də şairin rəğbət bəslədiyi qəhrəmanlarını xüsusi məhəbbətlə təsvir edib, onların portretlərini səciyyələndirərkən bədii ifadə vasitələri silsiləsindən istifadə etməsidir.

Şair ayrı-ayrı ifadə vasitələrindən istifadə edir. Məsələn: «çığırın arzu», «çığırın duyğu», «söz darağı», «sətir-sətir ərimək», «uçurum illər»...

Təzəlik təbiidirsə, şübhəsiz, onun tərəvəti özlüyündə emosionallıq saçır. Bunu həmin təyinlərin düşdüyü üslubi mühit, konkret kontekst bir daha təsdiqləyir.

Şair hər bir obraz haqqında danışarkən, onun zahiri və daxili aləminin təsvirini verərkən, həmin məqsədə müvafiq gələn epitetlər işlədir. Bunların bəzisi ümumxalq dilinə məxsus olsa da, müəllif onları xüsusi qayğı və diqqətlə seçir. Məsələn:

O dünənki bər- bəzakli kəlmələr (177, 63)

Şəhdli-şirəli sözlər maça kimi sürtülüb (190, 53)

Ağızlarda şirin-şirin kəlmələr (183, 44)

Həmin təyinlərin üzərində bir qədər ətraflı dayanmağa dəyər.

Bər-bəzakli ifadəsi heç də mənfi məna bildirmir. Amma onun *kəlmə* sözünə aid edilməsi belə bir effekt yaradır: bunlar qəsdən seçilən, *bəzak-düzək* vurulan sözlərdir.

Şəhdli-şirəli ifadəsi də belə. Bunlar yaxın mənalı ifadələr olub, təkliddə işlənir. Doğrudur, *şirəli* sözünü təkliddə işlətmək olar, ancaq bu mənada yox, o buradakı effekti verməz. Bundan sonra *maça kimi sürtülüb* ifadəsinin gəlməsi mətnə tam mənfi məzmun verir.

Bəxtiyar Vahabzadə portret yaratmaq ustasıdır. Onun istifadə etdiyi bədii təyinlər bu cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

*Gül qoxulu , bal ətirli nənələr,
O yuxalı, o fətirli nənələr...*

Bu beytdə təyinlər cütlərinə rast gəlirik: *gül qoxulu, bal ətirli*. Bildiyimiz kimi, dildə iylər üçün xüsusi adlar yoxdur. Ona görə də onlar aid olduqları (onlardan baş verdikləri) maddələrin, obyektlərin adı ilə bəlli olur: *gül iyi, bal iyi, yağ iyi, it iyi* və s.

Şeirdə şairin yaradıb işlətdiyi *yuxalı, fətirli* kontekstual təyinlərinə də rast gəlirik. *Yuxa* və *fətir* müvafiq surətdə nazik və qalın çörək növlərini bildirən sözlərdir. Doğrudur, *yuxa* sözünün *lavaş* sinonimi də vardır. Amma *yuxa* sözünün “nazik” mənası da olduğu üçün o, şeir üçün daha yararlı materialdır.

Beytdə təkrar olaraq işlənən *o* işarə əvəzliyinə də rast gəlirik. *O* uzaqda olan əşya və predmetə işarə edir. Şeirdə həmin məna daha çox yayılır: “nənə” mənası “nəvə” mənası ilə *assosiativ* əlaqə yaradır və onunla “ata”, “ana” mənaları ilə bağlanır. *Nəvə- ata ana – nənə baba*. *O* işarə əvəzliyini *nənə* sözü ilə işlətmək çoxdan keçmiş illərə işarə edir.

Dodağında şirin-şirin şivələr
Ey taxcalı, ey buxçalı nənələr

(190, 69)

Görünməsin üzündəki

qara-qara kölgələr

(194, 169)

Taxçalı və buxçalı təyinləri də keçmiş həyat və məişətə işarə edir. Taxça divarda düzəldilmiş və paltar, qab-qacaq yığmaqdan ötrü istifadə edilmişdir. Boxça xırda və rəngbərəng parça hissələrindən tikilib düzəldilmiş və əsasən qadın paltarlarını saxlamaqdan ötrü istifadə edilmişdir. İndi nə taxça var, nə də boxça. Odur ki, onların “nənələr dövrü”nə aid edilməsi tamamilə özünü doğruldur.

Nəhayət, şeirdə eyni sözün təkrarı ilə düzələn *şirin-şirin* (şivələr) və *qara-qara* (kölgələr) təyinləri də işlənmişdir. Bunlar mürəkkəb sifət və zərflərin bir növüdür. Amma bunların ismə, yoxsa fələ aid edilməklə işlənməsi arasında müəyyən fərqlər müşahidə olunur. Məsələn, *şirin-şirin danışmaq* ifadəsində təyin danışığın yalnız səciyyəsinə bildirir (*acı yox, məhz şirin*). Amma *şirin-şirin şivələr, qara-qara kölgələr* ifadələrində onların aid edildiyi obyektlər müxtəlifdir və sözlərin təkrar olunaraq işlənməsindən məqsəd məhz bunu ifadə etməkdir.

Bəxtiyar Vahabzadənin, demək olar ki, bütün əsərlərində obrazların portretinin yaradılmasına bu və ya digər dərəcədə yer verilir. Lakin ayrı-ayrı əsərlərdə portretin səciyyəsi, oynadığı rol müxtəlifdir. Şair bəzən surətin zəhəri görkəminə, bəzən də daxili aləminə, xarakterinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə diqqət yetirir, bir çox hallarda onları vəhdət şəklində nəzərdən keçirir.

Bəxtiyar Vahabzadə müəyyən bədii-estetik vəzifələrin həllində surətin zəhəri görkəmindən bir açar kimi istifadə edir. Bu, daha çox obraz haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq məqsədi güdür. Bu zaman surətin zəhəri görkəmindəki nəzərə çarpan cəhətlərə (yaşı, boyu, görünüşü) diqqət yetirilir. Şair portret təsvirlərində epitetlərin köməyi ilə obrazın xarici görkəmini onun fərdi keyfiyyətlərinin təmsilçisinə çevirir.

Epitetlər Bəxtiyar Vahabzadənin obrazlı təfəkkürü, bədii düşüncə tərzilə bağlı olan dil vasitəsidir. Onun əsərlərində işlənmiş saysız-hesabsız epitetlər yüksək bədii məziyyətlərlə səciyyələnir. Şair epitetləri obrazların xarakterinə uyğun olaraq seçir; o, mənfi obrazı səciyyələndirməkdən ötrü ən kəskin ifadələrə müraciət edirsə, müsbət obrazlardan da ötrü səmimi, istiqanlı, mehriban ifadələri əsirgəmir, bu isə oxucunun əsəri qavramasını müəyyən istiqamətə yönəldir.

Üslubi məqsədlərə müvafiq olaraq işlənmiş epitetlər Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərinin dilini orijinal, özünəməxsus keyfiyyətlərlə təchiz edir. Bunlar təyin etdiyi sözün işarəetmə, ifadəetmə gücünü artırmaqla yanaşı, oxucuya da böyük emosional-estetik təsir göstərir. Məlum olduğu kimi, “epitetin əsas linqvistik (üslubi) vəzifəsi əşya, hadisə və hərəkət bildirən sözlərin mənasına qüvvət vermək, onları izah və təyin etməkdir” (40, 150). Bədii əsərlərdə epitetlərin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. F.K.Mustafayeva onların bədii rolunu çox düzgün müəyyən edərək yazır: “Epitetlərdə yazıçının həyata, hadisəyə, insana münasibəti, onun heyran və sevinci, nifrət və narazılığı ifadə oluna bilər. Epitetin seçilməsi təkcə zövqə görə deyil, həm də, onunla yanaşı, fikrin tələbinə görədir” (92, 147).

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində epitetlər üslubi tələbatla, situasiyaya uyğun seçilib işlənmişdir. Onun əsərlərində eyni sözün müxtəlif bədii şərait və məqamlarla əlaqədar olaraq və onların tələbi ilə müxtəlif epitetlərlə işlənməsi diqqəti çox cəlb edir. Məsələn, “söz” kəlməsi təyin etmək məqsədilə şair aşağıdakı epitetlərdən istifadə etmişdir:

Acı söz (181, 121); *ağır* söz (183, 112); *ağılsız* söz (179, 71); *bayağı* söz (189, 27); *bekara* söz (189, 26); *qəribə* söz (192, 43); *quru və soyuq* söz (194, 56); *odlu-alovlu* söz (187, 121); *ılıq* söz (186, 102); *heyratlı* söz (187, 192); *həyəcanlı, hərarətli* söz (190, 146); *kəntöy* söz (190, 96); *kövrək* söz (190, 87); *gurultulu* söz (191, 155); *gözəl* söz (196, 170); *lazımsız* söz (186, 172); *dadını-duzunu* itirmiş söz (187, 126); *sərt* söz (187, 120); *xoş* söz (191, 171); *şirin* söz (196, 181); *şirin ləhcəli* söz (197, 180); *təhqiramiz* söz (191, 183); *müdhiş* söz (197, 133); *nəzakətsiz* söz (192, 119); *dəhşətli* söz (194, 125); *ipək* söz (194, 95); *tikanlı* söz (190, 65); *sarsaq* söz (195, 162); *yanlış* söz (195, 152) və s.

Göstərilən misalların mühüm bir qismi ümümlşək xarakterdədir, başqa sözlə desək, “müqəyyəd” epitetlərdir. Bunların hər birinin özünəməxsus incəlikləri vardır. Həmin epitetlər “söz”ü ya müsbət, ya da mənfi cəhətdən təyin edir. Bununla da müəllif “sözlər”i danışanın (personajların) mədəni səviyyəsinin, əxlaqi-mənəvi sifətlərinin göstəricisinə çevrilir.

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində “göz” sözünə aid işlənmiş epitetləri heç də bunlardan az və sanbalsız deyildir. Bunlar obrazların psixoloji hallarının ifadəsinə kömək etmişdir. Məsələn: *aydın* gözlər (189, 184); *işıqlı* gözlər (192, 167); *intizarlı, iztirablı* gözlər (189, 186); *ifadəli* gözlər (189, 190); *donuq, ifadəsiz* gözlər (187, 160); *qorxunc* gözlər (191, 123); *qayğılı* gözlər (190, 125); *qaynayan* gözlər (190, 84); *qan sağılmış* gözlər (197, 147); *ehtirasla yanan* gözlər (191, 176); *düşüncəli* gözlər (188, 122); *dumanlanan* gözlər (189, 162); *yorulmuş* gözlər (189, 137); *yalvarışlı* gözlər (197, 169); *yorğun* gözlər (191, 174); *rəhmli* gözlər (190, 58); *tutqun* gözlər (190, 195); *kədərli* gözlər (195, 145); *kölgələnmiş* gözlər (192, 46); *gülümsəyən* gözlər (194, 171); *göyçək* gözlər (194, 56); *parıltılı* gözlər (195, 184); *hikkəli* gözlər (196, 125); *həyəcanla parıldayan* gözlər (194, 184); *hüznü* gözlər (188, 142); *heyratla dolu* gözlər (194, 129); *həsrətli, məftun* gözlər (194, 125); *ürkək* gözlər (193, 34); *mənəli* gözlər (186, 173); *müdhiş* gözlər (194, 180); *uzaqgörən* gözlər (190, 180); *əzabla dolu* gözlər (188, 46); *laqeyd, təkabbürlü* gözlər (194, 156); *məzəmmətli, təəssüflü* gözlər (195, 205); *nəvazişli, hiyləgər* gözlər (194, 201); *parıltılı, təbəssümlü* gözlər (189, 128); *sakit baxışlı* gözlər (194, 206); *hirsli* gözlər (190, 116); *qəlb oxuyan* gözlər (192, 14); *oyanıq* gözlər (194, 123) və s.

Şairin əsərlərində “səs” və “baxış” sözlərinə aid işlətdiyi epitetlər də maraq doğurur. Məsələn: *açıqlı səs* (179, 127); *boğuş, qəzəbli səs* (186, 182); *codlaşmış səs* (186, 72); *deyintili səs* (189, 176); *gümrah səs* (186, 106); *güclü, nəritili səs* (187, 198); *həzin səs* (190, 35); *hüznü, dərdli səs* (191, 58); *haçalanan boğuş səs* (196, 126); *xırıltılı səs* (171, 41); *xoş, nəzakətli səs* (191, 104); *iniltili səs* (194, 141); *kallaşmış səs* (181, 145); *kövrək səs* (194, 42); *istehzalı səs* (195, 146); *qürurlu səs* (194, 162); *qəhərli səs* (191, 103); *qalın və güclü səs* (191, 13); *mehriban, həlim səs* (182, 54); *möhkəm səs* (182, 91); *mələhətli, doğma səs* (182, 17); *nəzakətli səs* (183, 104); *nazik, cingiltili səs* (183, 126); *sakit, rəvan səs* (183, 115); *sinədən gələn səs* (190, 100); *yumşaq səs* (197, 189); *yoğun, zəhmli səs* (196, 211); *titrək səs* (194, 52); *ürək kövrəldici səs* (192, 37); *şirin səs* (187, 32); *zəif səs* (186, 142); *zil səs* (188, 152) və s.

“Baxış” sözünə aid işlənmiş epitetlər: *aludə baxış* (194, 141); *ciddi baxış* (191, 144); *dalğın baxış* (194, 37); *donuq baxış* (195, 93); *hirsli baxış* (195, 143); *iti baxış* (190, 14); *istehzalı baxış* (184, 149); *qəmli baxış* (195, 150); *lal baxış* (194, 195); *məlul baxış* (185, 41); *narazı baxış* (190, 42); *nüfuzedici baxış* (195, 213); *ötəri baxış* (194, 130); *süzgün baxış* (190, 191); *sakit baxış* (195, 132); *sərt baxış* (189, 129); *tələbedici baxış* (186, 192); *zəhmli baxış* (192, 17) və s.

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində işlənən epitetlər özlərinin ifadə vasitələri və quruluş xüsusiyyətlərinə görə çox zəngindir. “Epitet həm bir, həm də bir neçə sözlə ifadə edilir. Sadə və düzəltmə olmadığından asılı olmayaraq, bir sözlə ifadə olunan epitet sadə epitet, bir neçə sözlə ifadə olunan epitetsə mürəkkəb epitet hesab olunur” (40, 119).

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində həm sadə, həm də mürəkkəb epitetlər işlənmişdir. Sadə epitetlər, əsasən, isim, sifət, fəli sifət ifadə olunmuşdur:

Çinar qamət (189, 102); *çisləmə yağış* (180, 20); *qızıl qan* (179, 50); *xan çinarlar* (182, 51); *balta dişlər* (188, 90); *qaraçı şəri* (188, 109); *hüznü xatirələr* (182, 114); *ölü sükut* (190, 159); *tutğun səs* (190, 101); *süvari qamət* (190, 103); *qəzəbli pıçıltı* (192, 192); *dumanlı əhvalat* (192, 208); *gecikmiş məhəbbət* (182, 104); *medallı dilənçi* (174, 90); *qapalı görkəm* (174, 136); *ılıq təbəssüm* (179, 136); *qartal burun* (174, 37); *güclü təəssürat* (194, 150); *şərt ayaz* (194, 151); *çılpaq budaqlar* (194, 171); *cansızıcı günlər* (182, 120); *çiy iş* (194, 117); *təkəbbürlü baş* (186, 168); *mirvari dənələr* (187, 179); *şübhəli söhbət* (176, 141) və s.

Şairin əsərlərində fəli sifət tərkibləri ilə ifadə olunan mürəkkəb epitetlərdən daha çox istifadə edilmişdir: *qopub yerin altına düşən günəş* (194, 204); *xırda kol-kos dibinə qısılmış bənövşələr* (194, 204); *ləngərli yerləşlərinə xələl gətirməyən adamlar* (186, 79); *budaqlar arasında bir-birinə qısılmış quşlar* (187, 80); *torpağın üstünə nəm keçə kimi yapışmış xəzəl* (188, 114); *küləyi yara-yara şığıyan maşının qijiltısı* (194, 197); *tünd göy mürəkkəb rənginə çalan çay* (189, 188); *bol şəhdən bozlaşmış*

çəmənlik (190, 210) və s.

Epitetlər Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində bir də ona görə mənalı və təsirlidir ki, burada işlənmiş bədii təyinlər maraqlı bir şəkildə sıralanır. Belə ki, əvvəl fəli sifət tərkibləri ilə ifadə olunan təyinlər qrupu mürəkkəb epitetlər işlənir, sonra isə bir sözdən ibarət olan sadə epitetlər gəlir. Bu isə təsvirin səciyyəsinə konkretləşdirir. Məsələn:

Qalın qaşları altında kölgələnən yumulu gözlər (185, 215); *yamyaşıl yarpaqların arasında qar tək ağaran sıx ləçəklər* (183, 187); *talaların üzərində şaqqaşaq dikələn oynaq, havalı quşlar* (177, 121); *qorxa-qorxa ordan-burdan baş qaldıran nazik, cılız pöhrələr* (174, 112); *qırmızı ipək koftanın yaxasına sıxılıb titrəyən balaca əllər* (174, 122); *binaların başına sürtünən parça-parça boz buludlar* (194, 197); *dərin çuxurlardan azca şirin baxan xırdaca gözlər* (190, 34) və s.

“Bütünlükdə Bəxtiyar Vahabzadənin poetik dilində epitetlər frazeologizmlərlə də ifadə olunmuşdur. Bunlar emosional-qiymətverici keyfiyyət daşımaqla yanaşı, həm də şairin dilini xalq danışığının ifadə tərzinə daha da yaxınlaşdırır.

Ürək dağlayan xəbər (182, 114); *ürəyi kövrəlmiş qoca* (185, 16); *ət tökən təbəssüm* (181, 119); *ağzı əppək kəsməyən oğul* (174, 191); *dedi-qodu gəzdirən* (179, 56); *anasının ciyərinə dağ çəkən bala* (174, 125); *üzü üzlər görmüş adam* (179, 15); *əldən-ayaqdan düşmüş ana* (174, 149); *səbri tükənmiş ana* (188, 63); *intizar keçirən adam* (188, 102); *ayağını yerdən üzən hisslər* (193, 69); *heç kəsə boyun əyməyən qoca* (193, 161) və s.

Bu qəbildən olan ifadələr də öz növbəsində yekcins deyildir. Bunların içərisində xalq danışığı dilində işlənənlər də var, mətnin tələbi ilə quraşdırılanlar da; xalq danışığına uyğun gələnlər də var, yazılı, ədəbi dilin malı olanlar da. Onların içərisində açıq-aşkar səhv olanlarına da təsadüf etmək olur.

Məsələn, *ayağını yerdən üzən hisslər*, *heç kəsə boyun əyməyən qoca* ifadələri Azərbaycan dilinə məxsus olan ifadələr deyildir. Bunlar da yad dilə məxsus olan ifadə üsulundan kalka edilmiş, ya da sərbəst surətdə düşünülmüşdür. *Ət tökən* (təbəssüm) *dedi-qodu gəzdirən* fəli sifət tərkibləri mənşəcə müvafiq surətdə “Adamın əti tökülür” və “söz gəzdirmək” idiomatik ifadələri ilə bağlıdır. Onları bu şəkildə işlətmək məqbul deyildir.

“Ağzı əppək kəsməyən (oğul)” ifadəsi də bunun kimi. Biz yuxarıda “ağzı qatıq kəsməmək” frazeologiyası ilə qarşılaşmışdıq. Birinci *əppək* sözü körpə uşaq dilinə məxsus olan sözdür. O, “çörək” deməkdir. Çörəyi isə ağızda kəsmirlər, kəsib, doğrayıb ağıza qoyurlar...

Ağaran sıx ləçəklər ifadəsi də açıq-aşkar səhvdır. Yəqin, burada *birçək* sözü nəzərdə tutulur. *Ləçək* qadın baş örtüyünün adıdır.

Üzü-üzlər görmüş (adam) ifadəsi predikativ quruluşlu bir məsəlin əsasında formalaşmışdır. Həmin məsəl belədir: “Onun üzü-üzlər görüb,...”. Burada *üzü* sözü üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfidir. Bütövlükdə məsəl olduqca mənfi, nəzakətsiz məqamda işlənir. Ona görə də onun ümumiləşdirilərək işlənməsi düzgün deyildir.

Qan sızmış gözlər ifadəsi başqa yerdə *qan sağılmış* şəklində işlənmişdir. Sağılmaq sözünün bu məqamda işləmə bilməsi ilə, bir şübhəmiz yoxdur. Ancaq müasir dil üçün sağılmaq ifadəsi arxaik ünsür təsiri bağışlayır.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, Bəxtiyar Vahabzadənin işlətdiyi epitetlər həm dildə sabitləşmiş ünsürlər, həm də, təşəkkül prosesində olan dil hadisələrinin özündə birləşdirir. Bunların ikisi də obrazlılığa xidmət edir, şeir dilini daha zəngin, daha çevik edir.

2. Metaforalar

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərinin dilində obrazlılığı təmin edən vasitələrdən biri də metaforadır. «Metafora ədibin obrazlı təfəkkürü sayəsində əşya və hadisələr, predmetlər arasında qeyri-adi, assosiativ əlaqələri görə bilməsi hesabına yaranır» (82, 26).

Şair obrazlar və hadisələr haqqında canlı, parlaq təsvir yaratmaq məqsədilə bir sıra məqamlarda sözləri metaforikləşdirir. Dahi filosof Aristotel yazır ki, «gözəl metaforalar yaratmaq-müxtəlif varlıq formaları arasında müəyyən təbii oxşarlıq və müqayisə imkanını görə bilmək istedad nişanəsidir. Aristotel məcazlar əsasında yaranan obrazlılığı «bəzakli dil» adlandırmışdır. «Bəzakli dil» anlayışını ahəngi, harmoniyanı, nəğməni özündə ehtiva edən dil kimi izah edir» (24, 137).

Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində işlənən metaforalar öz əlvanlılığı, ifadə qüdrəti ilə əsərin dilini canlandırır, onun obrazlılığını, cazibədarlığını artırır. «Metaforik söz və ifadələrin əsas keyfiyyəti bədii təsvirlə üzvi surətdə bağlılığı və təcəssüm etdirdiyi obrazlarla yaxınlığındadır» (64, 101).

Şairin metaforik məqamda işlətdiyi sözlərdən aşağıdakıları qeyd edə bilərik.

Dəmir ağac. - Ax! Bu *dəmir ağaclar* («Antenna»).

Şeirdə bu ifadə antenna barəsində işlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, eyni tərkib hissələrindən ibarət olan ifadə (*dəmir ağacı*) ağac növlərindən birinin adı kimi işlənir. *Dəmir ağaclar* ifadəsində məcazilik bütövlükdə ifadənin üzərinə düşür. O, şairin fərdi yaradıcılığının məhsuludur.

Dəmirağacı mürəkkəb adında isə məcazilik birinci tərəfə xasdır; bütövlükdə ifadə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxildir.

Dəmir göz, polad qulaq - Burada oxşar sözdüzəltmə (frazayaratma) üsulundan istifadə olunmuşdur: «Birinci tərəf metal adı ikinci tərəf insanın bədən üzvünün adı». Bu münasibətlə başqa terminologiyadan da istifadə edə bilərik: Birinci tərəf atributiv məqamda işlənmiş metal adı insanın bədən üzvünün adıdır.

Dünyanın o başını

**Eşidərək, görürük
Bu dəmir gözlərlə biz,
Polad qulaqlarla biz.
(188, 74)**

Qanad çubuq, polad çubuq, idrakın təntənəsi, bəzəyi, süsü çubuq, nəhəng qanad çubuq, günün gözü çubuq, səs körpüsü çubuqlar – şair bu sözləri antenna barəsində işlətmişdir:

Dəmir, polad çubuqlar
Bir dam üstə göyərrib
Cahanı qucaqlayan
Nəhəng qanad çubuqlar
Günün gözü çubuqlar

İdrakın təntənəsi

Bəzəyi,
Süsü çubuqlar.
Şəhərlərdən-şəhərə
Səs körpüsü çubuqlar.

(«Antenna»)

Biz bu şeirdə bir obyekt barəsində bu qədər ifadə vasitələrinin işlənməsini qeyd etməklə yanaşı onların yekcins olmadığını da unutmamalıyıq. *Dəmir ağac, dəmir çubuq, polad çubuq* ifadələri *antenna* sözü əvəzinə işlənmişdir. Ancaq, o biriləri səciyyələndirici ifadələr olmaqla yanaşı, cümlədə predikativ mövqedə işlənmişlər. Bunların linqvistik statusu o birilərinin eyni deyildir. Sonuncu halda antenna ilə real oxşarlıq barəsində söhbət ola bilməz. Bunların hamısının mənbəyi insan idrakı, təsəvvür, təxəyyül aləmidir.

Qartal familiası – Soyumuz,

Kökümüzə!...

Yetər, yetər deyirəm,
Qartal familiasıyla
Bu gün xırda quş olmaz.
(«Bəsdir»)

Əxlaq tarlası, din tarlası - Dünya barəsində:

Bu əxlaq tarlası, bu din tarlası
Keçirir sınaqdan hamını dən-dən.
(«Dünya bir işvəkar»)

Saxta xallar – saxta məharət göstərmək barəsində:

Sazımda eybəcər səslər uyduran
Saxta xallar vuran cavanlar da var.
(«Nəşənsə özün ol»)

Arxalı köpək - bu ifadə ilə arxasına güvənməklə zalımlıq, haqsızlıq edənlər nəzərdə tutulur:

*Arxalı köpəklər qurd basan zaman
Quzunun gümanı Allaha qalmış.
(«Gəldi bic əyyamı...»)*

Həmin ifadə «Arxalı köpək qurd basar» məsələndəndir. Şərin adı da diqqət tələb edir. Bu ad Koroğluya isnad verilən bir şeirlə əlaqədardır: Müqayisə et: «Gəldi bic əyyamı, namərd dünyası-Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?».

Ellər atası - Stalin nəzərdə tutulur:

*Bilmirsən? Dünyanı lənətləmişdim,
«Ellər atası»na düşməni demişdim.
(«Ellər atası»)*

Həmin ifadə yəqin ki, rusca «отец народов» ifadəsindən kalkadır.
Qansız soyuqluq - biganəlik nəzərdə tutulur:

*Neçin özgəsinin dərdinə insan
Yad olur?
Bu qansız soyuqluq nədir?
(«Soyuqluq»)*

Söz pəhləvanı, söz alağı – şairin «Söz alağı» şeirində sözünün yiyəsi olmayan adamlara işarə edir:

*İndi meydan sulayır neçə söz pəhləvanı,
Qanadlı nitqlər basıb söz alağı.
(«Söz alağı»)*

Söz pəhləvanı deyimi *dil pəhləvanı* ifadəsinin əsasında yaradılmışdır. *Söz alağı* tamamilə orijinal ifadədir. Bu şeirdə *qanadlı nitq* ifadəsi də diqqətəlayiqdir.

Söz cəbhəsi – ciddi məsələlər barəsində sözgüləşdirmə halları nəzərdə tutulur:

*Natiqlər yarışır, bu da bir cıdır!
Yaman döyüş gedir söz cəbhəsində.
(«Zülmət əriyərsə»)*

Cıdır sözünün işlənməsi «natiq»ləri yarış atlarına bənzədir.
Dəlibaş – cəsarətli adamlar nəzərdə tutulur:

*Dəlibaş atəşdir, o keçər daşdan,
Şumlar daş dözümlü, əridər səbri
(«Qeyrətmi, ağılmı»)*

Dəlibaş təyini adətən dəliqanlı adamlara aid edilən işarədir. Burada, gördüyümüz kimi o, atəşə aid edilmişdir. Belə düşünmək olar ki, bu ifadə rusca «Шальная пуля» ifadəsindən kalka edilmişdir.

Özgə yumruğu, özgə qoltuğu - Vətəninə atıb gedənlərə işarə olunur:

*Bu halda sən kimsən, nəçisən- düşün,
Xalqının başında özgə yumruğu!
Ömrünü-gününü qoltuqda sürdün,
Səni istədimi özgə qoltuğu.
(«Cavab»)*

Bəyaz xeyir – «Ləkəsiz, xeyirli əməl» barəsində işlənmişdir:

*Mənim bəyaz xeyrimi qara şəra yozdular
Hər sözümü, kəlməmi min bir yerə yozdular.*

(«İki qəbahət»)

Bəyaz sözü fars mənşəli söz olub, «ağ» mənasına gəlir. Bəzi məqamlarda təyinedici söz kimi işlənir. Müqayisə et: *bəyaz gecələr* (şimal qütbünə yaxın yerlərdə işıqlı gecələr barəsində).

Cahil *könülsüzlər* – Məlum olan «*könülsüz*», «*könülü olmayan*» mənasında deyil, «*ürəkdən məhrum olan*», «*könül əhli olmayan*» mənalarında işlənmişdir.

*Öz içimdə kordursa öz içimin gözləri,
Mən qınaya bilmərəm məni görə bilməyən
Cahil könülsüzləri.*

(«İçim-çölüm»)

Sirli ağar – Ümid mənasında işlənmişdir:

*O, bütün qıfllara
Düşən bir sirli ağar.*
(«Ümidə heykəl qoyun»)

Qatıq kəsməyən ağızlar: - Arxasında əməl dayanmayan sözbazlıq, sözünün kəsəri olmayan yüksək məmurlar nəzərdə tutulur:

*Boş-boş əmrlər ilə qaralanır kağızlar,
Qatıq kəsməyən ağızlar.*

(189, 148)

Mənşə etibari ilə «Ağzı qatıq kəsmir» məsəli ilə bağlıdır. Buradan hasil olan qənaət belədir: Qatıq asanlıqla kəsilən maddədir. Qatığı kəsə bilməyən, gör ki, necə ola bilər! (Əlbəttə, burada şəxs və onun ağzı (sözü) nəzərdə tutulur).

Qartal baba, sərçə oğul – Nəsillərin bir növ cırlaşması nəzərdə tutulur:

*Niyə bəy, xan babadan bir belə qullar törədi?
Niyə qartal babadan sərçə oğullar törədi?*
(«Sabirə cavab»)

Medallı dilənçi – Vətən uğrunda vuruşan, öz haqqının ala bilməyənlər nəzərdə tutulur:

*«Medallı dilənçi» sarsıtdı məni,
Göz yaşı içində bu günə yandım*
(«Medallı dilənçi»)

«Bu günə» ifadəsi xalq danışiq dilində işlənən «bu vəziyyətə» mənasındadır.

Şeytan, İblis – Bu sözlər dini-mövhumı anlayış və təsəvvürlərlə bağlıdır. Müxtəlif dövrlərdə şər, bəd əməl, bədnəyyət adamlara aid edilmişlər. Yadımıza salaq ki, görkəmli dramaturq Hüseyn Cavidin pyeslərindən biri belə adlanır: «İblis». Bəxtiyar Vahabzadənin bir şeirində həmin sözlər erməni millətçilərinə və onların rusiyalı havadarlarına aid edilmişdir.

*İplər qırılsa da, bilmirəm hələ
İpin ucundakı o qırman nədir.
Uzaqdan qurulur bizə min tələ,
Şeytanın barmağı evimizdədir.*

*Ölməyib o İblis, o Şeytan hələ
Hələ ümid verir ona «bəlkə»lər,*

*Düşməyib amirlik taxtından hələ,
Yoğrulub İblisin mayası kindən.*
(«Əgər qorunmazsa istiqlalımız»)

Gur yağış – Sürəkli alqışlara aid edilir. Bildiyimiz kimi, şiddətli yağışı ifadə etmək üçün Azərbaycan dilində müxtəlif sözlərdən istifadə edilir: leysan yağışı, gürşad və s. Buradakı *alqış* sözü

də təkmənalı deyildir. Onun birinci mənası *qarğış* sözünün əksini təşkil edən mənadır: xoş məramla ifadə olunan dilək (cansağlığı və s. arzusu). Bu mənada *alqış* sözü Sovet dövründə, ondan sonra və onun təsiri ilə təcrübədə olan çapan (çəpik) çalmaqla müşayiət edilən təqdiretmə, bəyənmə adəti nəzərdə tutulur. Beləliklə, görürük ki, şeirdə yağışın ümumi ifadəsi və təyinedici sözlərdən istifadə olunmuşdur.

Şeirin adı da cəlbedicidir: «Alver». Bu ad təsvir olunan hadisənin mənfi aspektinə işarə edir.

*Təriflərin gur yağışı,
Göy gurlayır, şimşək çaxır
Bu kürsüdən, o kürsüyə*

(«Alver»)

Dığa – Erməni mənşəli söz olub «oğul» «oğlan» mənasına gəlir. Hətta *erməni dığası* şəklində də işlənir. Şeirdə söyüş kimi işlənmişdir. *Dığa* sözünə Azərbaycan folkloru nümunələrində də rast gəlmək olur.

*A dığa, dığa, şan dığa
Dədən gedib pambığa.*

(«Uşaq şeiri»)

*Dığalar yenə də yolunu azmış
Məndən yuxarıya şikayət yazmış.*

(«Torpaqdan pay olmaz»)

Dərd sapı – *Sap* sözü ayrılmış yun, barama, pambıq və s.-dən toxuculuq, tikişdən istifadə edilən materialın adını bildirir. Beytin mənası budur ki, dərd sapından (bəlkə də ipindən) toxunmuş köynək də elə dərd köynəyi olar.

*Ağamız dərd sapından bizə köynək toxuyur,
Hələ bayquş səsinə mürğü döyür el-obamız.*

(«Sabirə cavab»)

Gözəl afət– *Afət* sözü «can alan», «bəla» və s. mənalarında işlənən bir sözdür. Klassik Azərbaycan şeirində kələkbaz gözələ aid edilərək işlənmişdir.

Azərbaycan şeirində *dünya* özü də dəyişkən, səbatsız, etibarsız bir varlıq forması kimi səciyyələndirilmişdir. Bu barədə belə bir məsəl də olduqca işləkdir. «Süleymana qalmayan dünya kimə qalacaq?! (yaxud... heç kimə qalmayacaq)».

Şeirdə hər iki təsəvvür bir ifadədə birləşib: *gözəl afət*. O öz obyektini həm gözəl, aldadıcı, əyləndirici, yoldan çıxara bilən, həm də cana bəla gətirən, qənim kəsilən, taleyi öz normal axarından çıxara bilən varlıq kimi səciyyələndirir. İşvəkar gəlinə bənzəyən dünya gözəl olsa da, o ailə qurmaq, bəxtəvər olmaq üçün deyil. Onun işi oyunbazlıqdır.

*Dünya bir işvəkar gəlinə bənzər,
Gözəllik taxtından heç enməmişdir.
Milyon il keçsə də, hələ bir nəfər
Bu gözəl afətlə evlənmişdir.*

(«Dünya bir işvəkar»)

Qumarxana – «Qumar oynanılan yer». Şair dünyanı belə bir mənfi səciyyəli məkana bənzədir:

*Dünya bir qumarxana-
Gör kim uda, kim uduza!*

(«Baxmır»)

Beləliklə, biz görürük ki, Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində metaforalar iki mənbədən gəlir: Birincisi - Azərbaycan poeziyasında ənənəvi olaraq işlənmiş metaforalar. İkincisi - Bəxtiyar Vahabzadənin özünün yaradıb işlətdiyi metaforalar. Bunlardan təklikdə və yaxud başqa bədii ifadə vasitələri ilə birlikdə istifadə olunmuşdur.

3. Bədii müqayisələr

Müqayisə ünsiyyəti təmin edən vacib üsullardan biridir. O, real həyat və məişətdə təsadüf edilən əşya, predmet və hadisələrin öz cinsindən olan (hətta olmayan) başqa təsəvvür obyektləri ilə tutuşdurulması, müqayisə edilməklə təqdim olunmasından ibarətdir. Müqayisədən məqsəd ya məlumata görə məchulun müəyyən cəhətlərini nəzərə cərpdirmaq, ya da sadəcə olaraq nitqə canlılıq, obrazlılıq keyfiyyəti verməkdir. Müqayisənin həm canlı danışiq dilində, həm də yazılı nitqdə geniş şəkildə istifadə olunur.

Müqayisə etmək üçün üç əsas şərt lazımdır: aralarında oxşarlıq olan tərəflər (bunlar subyekt və obyekt kimi təqdim oluna bilər); müqayisənin əsası (müştərik əlamətlər); müqayisəni təmin edən dil vasitəsi (qoşma, bağlayıcı, ədat, leksik, sintaktik, paralellik). Bənzədilən “müqayisə obyektı”, təsviri məqsədi daşıyan o biri tərəfsə, “müqayisə obrazı” adlanır.

V.Tarasova müqayisənin iki növünü qeyd edir. Bunlar fərdi müqayisənin və ümumişlək müqayisədir. O göstərir ki, “Müqayisələr fərdi və hamının qəbul etdiyi sabit söz birləşmələri şəklində ola bilər. Fərdi müqayisələrdən məqsəd daha çox əşyanı müxtəlif cəhətlərdən səciyyələndirməkdir. Bundan daha çox əşyanın təkrarolunmaz cəhətlərini əks etdirmək üçün istifadə olunur. Həmin tərəfindən qəbul olunmuş müqayisədə sabit söz birləşmələrinin köməyi ilə keyfiyyətin dərəcəsi bildirilir. Keyfiyyətin özü ayrıca ifadə edilir. Fərdi müqayisə əksər hallarda iki hissədən ibarət olur: müqayisə olunan əşyaya işarə və onun nə ilə müqayisə olunmasının təsviri” (155, 43).

Azərbaycan dilçiliyi və ədəbiyyatşünaslığında müqayisə anlayışını ifadə etmək üçün “təsvir”, “oxşatma”, “bənzətmə”, “təşbeh”, “müqayisə” terminlərindən, müqayisə vasitələri üçünse “təsvir ədatı”, “bənzətmə ədatı”, “bənzətmə qoşması”, “müqayisə ədatı” ifadələrindən istifadə olunur.

Bədii ədəbiyyatda obrazın ifadə vasitəsi kimi müqayisədən geniş şəkildə istifadə olunur. Müqayisə müxtəlif şəkildə aparılır. O, metaforaya da xasdır. “Metaforada bənzədilən olur, bənzətmə obyektı isə işlənmir. Müqayisədə isə tutuşdurulan tərəflərin ikisi də iştirak edir, müqayisə ən azı iki söz, yaxud bir söz və bir qoşmadan ibarət olur” (22, 127-128). Bəxtiyar Vahabzadənin şeir yaradıcılığında orijinal və maraqlı müqayisələrə rast gəlirik. Bunlar müxtəlif leksik və qrammatik vasitələr əsasında qurulmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şairin əsərlərində müqayisə obyektləri və müqayisə obrazları çoxdur, müxtəlifdir və bunların bir hissəsi müəllifin öz qələminin məhsuludur. Məsələn: *Dəniz kimi* kükrədilər, *dalğa kimi* gərdilər Harınlamış polislərə onlar yumruq göstərdilər (195, 324.); *Sarmaşıq zoğu tək* qıvrım sallanan Buruq tellərində işarır yağış (194, 327); Elə bil ki, paltar sıxır Bədənin *məngənə tək* (194, 339). Uşaqkən getmişdi, indi cavandır *Sərv ağacı kimi* boyu ucalmış (171, 46); Könlüm *yarpaq kimi* titrəyib əsir Yenə bu yollardan ötüb keçəndə (184, 16); Ondan bir azca sonra bir qızım oldu mənim, Elə bil ki, gül açdı son baharda gülşənim (184, 14); Dolanıram başına *dolanın dövrən kimi*, Yer günəşin başına *müdam dolanan kimi* (182, 163).

Şairin əsərlərində işlənen müqayisələrin bir qismi danışiq dili, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri əsasında qurulmuşdur. Aşağıdakı müqayisələr dediyimizə misal ola bilər: *xoruzbeçə kimi* dikəldi (183, 21); *Arı pətəyi kimi* şən-şən oldu (180, 42); gün altında qalmış *zoğal kimi* boğub qırmızı rəngə çaldı (187, 17); *ilan vurmaş kimi* yerindən sıçradı (195, 271); *qızıl ilan kimi* parlayıb (194, 190); yerindən qopmuş *bir dağ kimi* (195, 93); külək qarşısına düşmüş *bulud kimi* uçurdu (189, 192); *dişi aslan kimi* dayanan (194, 274); Simruqdan *soraq gətirmək kimi* baxır (194, 129); quruya düşmüş *balıq kimi* atılıb (191, 295); könlüm *yarpaq kimi* titrəyib əsir (188, 16); qələminin gövdəsinə o *sarıldı ilan tək* (191, 105); elə bil ki, *başından bir duman çıxır* (194, 136); Vətənin qoynuna bala tək sığın (189, 60); bu gülüşdən ananın üstünə elə bil ki, qaynar qazan töküldü (188, 16); İllər axıb keçdi, *axar su kimi* (194, 299); görən necə uzadım ona kömək əlimi? O ki, məni böyütmüş *doğma balası kimi* (194, 308); *Qoca heykəl kimi* quruyub ancaq (195, 316); *Palçıq saqqız kimi* yapışib möhkəm, Qopmur uzunboğaz çəkmələrimdən (195, 326) və s. Belə müqayisələr əsərin dilini zینətləndirir, ona obrazlılıq məziyyəti verir. Məsələn: *Payız yarpağı tək* pərişan olur, Dolablar kücündə qalan məktublar (194, 448); Bil ki, iradəsiz, məqsədsiz bəşər, *Payasız meynə tək* ayağa düşər (195, 351); Tutdu *sillə kimi* bu sözlər onu, Bir cavab tapmayıb çıxdı qapıdan (194, 367) və s.

Həmin müqayisələr struktur baxımından da maraqlıdır. Bunların bəzilərində əşyanın hərəkəti, hal-vəziyyəti müqabil tərəfinki ilə müqayisə edilir. O, *xoruzbeçə kimi* dikəldi (194, 406). İllər axıb keçdi *axar su kimi* (195, 510).

Müqayisə təsvirləri fəli xəbərə aid olur. Burada belə bir cəhət də qeyd olunmalıdır. Müqayisə edilən tərəflərin statusu bərabər deyildir; özü də onların müqayisə edilən hal-vəziyyətlərindən birinin adı çəkilir, o birinin yox, çünki bu vəziyyətlər təxminən eynidir, onları təkrar verməyə ehtiyac yoxdur. Başqa hallarda, paralel vəziyyətlər müqayisə edilir, müqayisə açıq-aşkar verilmir. Ancaq bunlardan birinin halına görə o birisinin hal-vəziyyəti barəsində təsəvvür əldə etmək olur. Bu xüsusiyyəti

aşağıdakı nümunələrdə görürük.

Anamın üstünə *elə bil, qaynar su töküldü*.

Müqayisələrdə başqa bir cəhət də diqqətəlayiqdir. Bu, müqayisə edilən tərəfin öz təyinləri ilə birlikdə işlənməsidir. Belə çıxır ki, həmin tərkib hissələri ilə ifadə olunan hal-vəziyyət müqayisədən ötrü zəmin təşkil edir. Onlar olmayanda müqayisə üçün əsas da aradan qalxır.

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində işlənmiş bədii müqayisələrin bir qismi də məişətə, kənd təsərrüfatına aid söz və terminlər əsasında yaranmışdır. Məsələn: *dolaşıq düşmüş kələf kimi* (183, 66); *Körükdə qızardılmış bir cüt dəmir parçası kimi* (190, 67); *Qəlibə tökülən ərinmiş yağ damcıları kimi* (187, 220); *Nəhəng ot tayasıtək* (191, 21); *qırmızı kərpic tozu kimi* (185, 29); *yaş kömür kimi* (190, 146); *Çəkməni yox, onların özlərini zibiltək süpürüb atmaq gerek* (195, 292); *Sevənin mənlisi suda şəkər tək* (195, 245); *Çətir kimi açılıb kölgə salıb havada* (195, 103); *Mən özüm yanıram bir çıraq kimi* (195, 171); *Fırlanır karusel bir təkər kimi* (189, 142) və s. sonuncu iki cümlədə bir sözü ümumi isimlərlə işlənməklə onlara xas olan ümumiliyə qeyri-müəyyənlik əlavə edir.

Bəzi müqayisələrdə bir yox, iki əlamət irəli sürülür:

Nərildəyib köhlən kimi birdən *şahə qalxması*, Göy üzündə bərq vuran ildırımın çaxması (177, 34); *Sonra sinəsi körük kimi qalxıb-endi*, yenə aramla nəfəs almağa başladı (179, 44).

Şairin əsərlərində müqayisələr, əsasən aşağıdakı üslubi məqsədlər üçün işlənmişdir:

a) *Obrazın daxili aləmini, keçirdiyi hiss və həyəcanları göstərmək üçün işlənənlər:*

Vüqarla dayanan ağaclar kimi, Ölmək istəyirəm mən ayaq üstə (184, 44); *Şahın gözlərindən yenə sel kimi*, *Yaşlar süzülürdü...* Şah ağlayırdı (187, 37); *Yaşar od içində köz yanan kimi*, *Ölər o, yanmaqdan usanan kimi* (184, 84); *Od kimi istiqanlı*, *Sel tək dəliqanlıyam* (195, 181); *Od kimi yandıranam. Su kimi söndürənəm* (185, 181); *Nə dilbərsən, nə gözəlsən*, *Çıraq kimi yanır çöhrən* (184, 72); *Bir soyuq baxışdan, bir haqsız işdən Dərhal göylər kimi tutuluram mən* (195, 255); *Məsləkim yolunda bir əsgər kimi* *Həmişə mərdanə dayanır könlüm* (195, 46); *Dəniz kimi çalxalandım*, *Qaya kimi lal dayandım* (194, 50); *Duyğuların ləpəsindən dəniz kimi dalğalandı* (191, 22).

Bu misalların bəzilərində eyni cümlədə müqayisə bir yox, iki obyektə aparılmışdır, özü də bunlar bir-birinin əksini təşkil edən vəziyyətlərə aiddir.

b) *Surətlərin zahiri görkəmini təsvir etmək üçün istifadə edilən müqayisələr*. Belə müqayisələrdə həşərat, heyvan, quş adlarından istifadə olunur:

Gülüş var, könlünə fərəh gətirir, *Ucaldır quş kimi səni göylərə* (189, 53); *Şirin arzuları göyərçin kimi*, *Uçub istədiyi budağa qonmuş* (192, 47); *Dedim: “Gəl, tərək eylə bu şıltaqlığı, Dedin:” Mən oynadım kəpənək kimi* (189, 44); *Qovdular bir qarğa kimi*, *Bu gün şeirimizdən* (195, 94); *Yardı şir kimi inildəyərək* *Dedi: “Bu vaxtımda məni tək qoyma”* (187, 198); *Ey könül, sən də yan səməndər kimi*, *Yaşat diləyimi, yaşat eşqimi!* (196, 84); *İstəyirəm döyüşəm qayaların başında*, *Düşmənlə qartal kimi* (191, 9); *Gözləri ölü qoyun gözləri kimi* (195, 208).

Misallardan göründüyü kimi, şair bu müqayisələr vasitəsilə personajları səciyyələndirməyə, hər biri haqqında canlı, obrazlı və inandırıcı təsəvvür verməklə, onların bədii portretini yaratmağa nail olmuşdur.

Bu tipli müqayisələrdə bir cəhət xüsusi qeyd olunmalıdır. Bunlarda müqayisə qoşması (*kimi, tək* və s.) müvafiq adlara qoşulur. Ancaq həmin cümlələrdə faktiki olaraq “göyərçin”lə və s. “gülüş” “quş”la “şirin” arzular müqayisə olunmur. Həmin varlıq formaları, təsəvvür sahələri arasında oxşarlıq onların hərəkət, hallarına görədir. Yuxarıda verilmiş cümlələrin yalnız birində müqayisə olunan tərəflərin bir “hissə”si (gözləri) tutuşdurulur. O da ki, ellipsis səciyyəli ifadədir.

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, müqayisədə açıq-aşkar məqamlarla yanaşı implilit gizli məqamlar da olur.

c) *Müqayisə edilən tərəflər arasında mövcud olan, yaxud bu və ya digər situasiya ilə əlaqədar fərz edilən münasibətləri əks etdirmək üçün işənilən müqayisələr:*

Kənarda tapılan dəfinə kimi, Misir talan oldu, Misir soyuldu. Ehramlar ölkəsi *bir iynə kimi*, *aləmi bəzədi, özü lüt oldu* (195, 129); *Ayağın altında qalan ot kimi*, *Ötürsən yanımdan nə saymazıyana* (195, 172); *Baxıram gövdəsinə, gövdəsi dağ kimidir*, *Bu kölə haliylə o, əsən yarpaq kimidir* (183, 26); *Başını uca tutub əcnəbi ehram kimi*, *Ərəb gəzməyə qorxur öz yurdunda xam kimi* (182, 77).

ç) *Bəzi məqamlarda şair müqayisələrdən – bənzətmələrdən təbiətin obrazlı şəkildə təsviri üçün istifadə edir:*

Meşə geymiş öz əyninə qar donunu... *Hər yan dümağ*, *İşıldayır almas kimi göz qırparaq* *yaxın-uzaq* (171, 13); *Ləçəklər qar topaları tək sıx-sıx tökülüb* *talanın yaşıllığı üzərinə səpələnir* (176, 14); *Meşə üzərində yüksələn günəşin altında bərq vurub*, *Böyük talanın başının tacı kimi* *ucalırdı* (183, 138); *Ağaclar: O günlər hanı, bəs hanı? Deyə gileylənir bir yetim tək* *Ağaclar tökdükcə yarpaqlarını* (195, 50); *Sütun tək* *uzanır işıq yollara*, *Göydən birər-birər səpələnir qar* (194, 307); *Ürəyini*

boşaltmasın, Bu gün göylər *insan kimi* (179, 75); *Ağ-ağ daşlar kimi* səpələnibdir, Göllərə, düzlərə qoyun-quzular (184, 19).

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində işlənmiş müqayisələr ən çox aşağıdakı leksik və qrammatik vasitələrin iştirakı ilə yaranmışdır.

Qoşmaların vasitəsilə yaranan müqayisələr:

a) *kimi* qoşması ilə:

Təəssüf edibmiş qayıtdığına, Ömrü *zindan kimi* gəlirmiş ona (195, 199); İndi *düşmən kimi* belimdə naqan, Onun qapısını olarmı açmaq (195, 201); Çatılır qaşları *yay kimi* birdən, Açılır çöhrəsi *ay kimi* birdən (194, 170); Sinəmdə *quş kimi* çırpınır ürək (195, 171); Ömür azlığından gileylənmədi, Ömrü *insan kimi* başa vuranlar (194, 104); *Yerin layları kimi göyün qatları kimi*, Fikrim açılır hərdən göz önümdə qatbaqat (190, 96); Çağlamaq istəyirəm *dağda şalalə kimi*, Səpilmək istəyirəm çöllərə *lalə kimi* (187, 9) və s.

“*Kimi*” qoşması bir sıra hallarda feli sifətlərə və yaxud onların iştirakı ilə əmələ gələn tərkiblərə qoşulur. Belə hallarda subyekt və obyektlər yox, onların hərəkətləri müqayisə olunur. Məsələn: Mən *qəfəsdə vurnuxan kimi*, Otaqda dala-qabağa getməkdən yoruldu (192, 84); Qaraquş sərcə qovan *kimi*, yazığı ordan-bura qovursan, burdan- ora (194, 294); *Bütün günü daş daşımış kimi*, qərribə yorğunluqla qayıdıb, bayaqkı yerində oturdu (194, 497).

b) *təki, tək (in)* qoşması ilə:

Yaşadılar *ölü tək*, nəfəsləri olmadı, Getdilər iş dalınca, ürəkləri getmədi (186, 8); Sənsə mənim qəlbimdə, *Balam tək* bəslədiyim Duyğulardan doğuldun (190, 115); Arzuları *çıraq tək* yandır (191, 127); *Uşaq tək* ağlayır o yana-yana (188, 31); *Ovcumun içi tək* görürəm aydın (192, 58); Adamın gözüne batır *iyənə tək*, Çılpaq ağacların dik budaqları (192, 147); Doldur ürəyimi dolmuş *göy təkin* (190, 102). *Quş tək* uçur xəyalım hardan-hara gecələr (191, 65); Torpaqdan boy atan *ağaclar təki*, İndi ucalsaq da, bağliyıq yerə (191, 10); Mənə, bir də o *quş tək* süzən qoca anaya, Verir gözəydinliyi bütün qohum-qonşular (194, 14); İlk dost bunu deyir sənə... *güzgü tək* (184, 64); Vətənin qoynuna *bala tək* sığın, Tək onun önündə baş əy, sən əyil (190, 66); Çıxaraq zamanın imtahanından, Şərin düşmənləri kəsdi *qılınc tək* (196, 102); Ürəkdir coşduran məni *dəniz tək* (192, 136).

Bəzən eyni mətndə bir yox, iki müqayisə ilə rastlaşırıq. Özü də bunlar bir yox, iki müqayisə qoşması ilə mətnə daxil edilir: Eşqi, hissi, həvəsi *su kimi* şəffaf idi, *Kəndin təbiəti tək* ürəyi də saf idi (188, 164).

Bax, burada qətiyyətlə deyə bilərik ki, müəllif təkrardan qaçmaq üçün müxtəlif müqayisə qoşmalarından istifadə etmişdir. Ancaq burası da şübhəsizdir ki, yalnız bu yolla şeirin ölçüsünü saxlamaq olardı.

c) *Elə bil (ki), sanki* bağlayıcılarının iştirakı ilə yaranan müqayisələr:

Budaqdan, ürəksiz gül də dərəndə, *Elə bil* başımdan bir duman çıxır (187, 136); Hopub *elə bil ki*, gur nəfəsləri, O doğma məktəbin divarlarına (189, 9); *Elə bil ki*, canım qalib iki közün arasında (194, 117); Gecə isə *elə bil ki*, Dünya görmüş bir qocadır (189, 41); Ana təbiətin bu ahəngi də, *Elə bil* müqəyyəd qafiyələrdir (189, 41); Ey könül!... *Elə bil ki*, sən dağların başında ucalan bir qayasan (190, 108); Ay buludlar xəlbir kimi dəniz üstə nur çiləyir, Sarı telli şəfəqlər də *elə bil ki*, nəgmə deyir (186, 27); Deyir *sanki* göy yerə *qızıxdıqca at ha at* (188, 112); Heyrətdən od saçır *sanki* gözləri (197, 216); Buludlar al şəfəqlərdən taxıb *sanki* boyunbağı (190, 27) və s.

Elə bil (ki), bağlayıcısı həm danışiq dili, həm də yazılı dildə işlənən bağlayıcıdır. *Sanki* bağlayıcısı yazılı əənədən gəlir. O, danışiq dilində işlənir.

ç) *Necə, necə ki, nə* sual əvəzliliklərinin iştirakı ilə yaranan müqayisələr.

d) *Nə, necə, necə ki, nə kimi* nisbət bildirən ifadələrin iştirakı ilə yaranan müqayisə (tərkibləri). Bunların hamısı mürəkkəb cümlə şəklində tərtib olunur. Məsələn:

Bəzən “*necə*” sözünün iştirakı ilə yaranan müqayisələrdə müqayisənin ikinci tərəfində “*elə*” sözü işlədilir.

Uzun ayrılıqdan sonra adam uşaqlıqda, lap körpəlikdə yatdığı çarpayısını görəndə *necə* olursa, O da *elə bir* hiss keçirdi (194, 243); Qəzəbdən dumanlanmış beyinlə, Nifrətdən sıxılan ürəklə, qorxudan titrəyən əllə *nə* yazarlarsa, Mən də *onu* yazdım (194, 410); Zülmkar, qatil Məhəmməd öz niyyətini həyata keçirmək üçün *nə kimi* sözlər, ifadələr axtarıb taparsa, mən də *o sözləri* tapıb yazdım (194, 215); Dağ da, daş da, qaya da yuma bilmir gözünü, Bəs insan *necə* yatsın (194, 108);

Bu müqayisələrdə birincisi, müqayisə üçün cəlb edilən obyektlərin sayının üçə çatdırılması (*beyin, ürək, əl, dağ, daş, qaya*). İkincisi, müqayisə bağlayıcısı əvəzinə sual əvəzliyinin işlənməsi nəzəri cəlb edir. Misalların əksəriyyətində müxtəlifliklər arasında oxşarlıq, sonuncuda isə ümumi müqayisə sifəti olduğu halda müxtəliflik diqqət mərkəzindədir.

e) *İsmin çıxışlıq hal şəkilçisi* vasitəsilə yaranan müqayisələr:

Mən qızıl teştə tamah salıb axırda, İçinə qan qusanlardan deyiləm! (194, 256); Əsgər ailələrinin qabağında boyum *qıldan nazikdi!* (190, 36); İnsanın üzü *daşdan bərkdi* (195, 326).

Bu tipli müqayisələrdə aşağıdakı cəhətlərə fikir verilməlidir: birincisi müqayisə edilən tərəflərin sintaktik statusu eyni deyildir (onlardan biri ismin adlıq, o biri isə çıxışlıq halında işlənir): ikincisi, bu cür konstruksiya sifətlərlə ifadə olunan sabit ünsürlər olur (və məhz sifətin tələbi ilə ondan isim qabaq, çıxışlıq halda işlənir).

ə) Müqayisə cümlələrinin bir qismi müxtəlif zamanlarda baş verən hal və hadisələrin tutuşdurulması yolu ilə ifadə olunur. Burada müqayisə vasitələri kimi zaman zərfləri, feli sifətlər (feli bağlamalar) müqayisə bağlayıcılarından da istifadə olunur. Məsələn:

Onda olduğu kimi, indi də buludluq keçirdi (194, 263); *Min il əvvəl olanları* bilsəm də mən, *Bir an sonra olacağı* bilməyirəm (194, 46); Sonra deyirlər ki, indi adamlar, Olur birdən-birə *dağ uçan kimi* (195, 240); *İzsiz günlər kimi* lap unudulur, *Bir vaxt* könlümüzü *alan* məktublar (190, 244).

Beləliklə, məlum olur ki, Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində istifadə etdiyi müqayisələr, bir tərəfdən, Azərbaycan dilinin mövcud sintaktik üslubi qaydalarına ciddi əməl etdiyinə görə, o biri tərəfdənsə, onların şairin konkret əsərlərində qarşıda duran mətləblərə yararlılığa görə qiymətlidir.

NƏTİCƏ

1. Bəxtiyar Vahabzadənin ədəbi irsinə onun şeirləri, poemaları, nəzmlə yazılmış (mənzum) dramları, publisistik məqalə və iri həcmli əsərləri daxildir. Şairin ədəbi irsi müxtəlif aspektlərdə öyrənilmiş və öyrənilməkdədir. Mövcud tədqiqatlar içərisində Bəxtiyar Vahabzadənin poetik irsinin dilçilik aspektində öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, belə bir araşdırma Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Bəxtiyar Vahabzadənin iştirakının əhəmiyyətini, şairin bu sahəyə gətirdiyi yeni meyl və tələbləri açıb göstərməyə imkan verir.

2. Bəxtiyar Vahabzadənin şeir dili, ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf təmayülləri ilə, yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi dövrə xas olan ictimai-siyasi, mədəni-maarif mühitinin tələbləri ilə sıx əlaqə və təmasda özünü göstərmişdir. O bir sənətkar, elm adamı, siyasi xadim və maarif işçisi kimi bu tələblərin işlənilib hazırlanmasında fəal iştirak etmiş və qələmə aldığı əsərlərin janrına müvafiq olaraq özünün ədəbi-dilçilik platformasını həm nəzəri səpkidə bəyan etmiş, həm də əməli olaraq nümayiş etdirmişdir.

3. Bəxtiyar Vahabzadənin şeir dili onun bədii yaradıcılığı boyu dəyişməz qalmamışdır. O, yaradıcılığının ilk dövrlərində ədəbi-siyasi dəbə uymuş, pafoslu ifadə tərzinə, təmtəraqlı, ağılkəsməz söz və ifadə üsullarına meyl etmişdir. Yaradıcılığının bu dövrünə xas olan mənfi təmayüllər həm tənqidçilər, həm də onun özü tərəfindən dönə-dönə qeyd olunmuşdur. O, tənqid və özünü tənqid təşəbbüslərindən müsbət nəticə çıxarmış, əsərlərinin bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə yanaşı, ədəbi dili üzərində də ciddi surətdə çalışmış, geniş oxucu kütləsinin rəğbətini qazanan əsərlər ortaya qoymuşdur. Bunun nəticəsidir ki, o tezliklə yaradıcılığının kamil dövrünə qədəm qoymuş, sadə və maraqlı poeziya nümunələri yaratmağı bacarmış, Azərbaycan dilinin bilicisi kimi tanınmışdır.

4. Bəxtiyar Vahabzadənin poetik dili iki mənbədən qidalanmışdır:

1) Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin özünəqədərki və müasir təzahür formaları;

2) Azərbaycan xalq danışığı dili, Azərbaycan folklorunun bitməz-tükənməz qaynaqları.

Şair xalq həyatını, onun dil fəaliyyətini ədəbi-bədii dilin fəaliyyətini, ədəbi-bədii dilin zənginləşdirilməsi, daha da təkmilləşdirilməsi, az sözlə çox məna bildirməsi, özü də emosional, ekspressiv bir dil kimi formalaşdırması istiqamətində işin rəhni bilmişdir.

5. Bəxtiyar Vahabzadənin şeir yaradıcılığı, onun publisistikası, mədəni-maarif yönəmlı yazı və fəaliyyəti ilə sıx təmasda inkişaf etmişdir. Bir çox ağırlı-acılı mətləb onun həm poeziyasının, həm də publisistikasının, söhbət və müsahibəsinin mövzunu təşkil edir.

6. Bəxtiyar Vahabzadənin şeir dili dövrdən, ictimai-siyasi mühitdən, sənət adamları və ziyalıların üzləşdiyi maneə və çətinliklərdən asılı olaraq dəyişmiş, oxucuların ayıq-sayıqlığına, arifliyinə ümid bəsləməklə seçilmişdir. Məsələn, onun sovet dövrü yaradıcılığında sətirləti mənalər çox qüvvətlidir. Şair yalnız Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra sözünü bir başa müstəqim deməyə imkan qazanmışdır.

7. Bəxtiyar Vahabzadənin şeir dili uzun müddət və səmərəli surətdə bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, Azərbaycanın mədəni həyatının bütün sahələrinə bələd olan, xalqının bütün nailiyyətlərinə sevinib, bütün uğursuzluqlarından kədərlənən, sarsılan bir şəxsin dilidir. O, bütün mövzularla əlaqədar olaraq yerinə düşən sözlər axtarib tapmaqda ustadır. O, ömrü boyu Azərbaycan dilinin qeyrətini çəkmiş, milli mədəniyyətə, dilə, bədii düşüncəyə yabançı olan bütün hərəkətlər onu təbdən çıxarmış, onun haqlı etiraf və tənqidinə səbəb olmuşdur.

8. Bəxtiyar Vahabzadənin şeir dili bədii ifadənin yığcamlığı, mətləbə müvafiq qəliblərə vurulmuş mütəhərrik və yapışıq bir dildir. O, quru cansızıcı olmayıb, poetik fikrin aydın ifadəçisidir. Bu keyfiyyətə görə də o, böyük bədii zövq mənbəyidir.

9. Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərinin dil xüsusiyyətləri bitməz-tükənməzdir. Ona görə də hazırkı monoqrafiya da şairin yaradıcılığında daha çox nəzərə çarpan xüsusiyyətlər seçilib götürülmüşdür (sinonimlər, antonimlər, frazeologizmlər, məcazlar sistemi, bədii xitablar)

10. Leksik-semantik söz qrupları üzrə dil materiallarının öyrənilməsi aşağıdakılardır:

Sinonim sözlər müvafiq mətnlərdə öyrənilmiş və sinonimik cərgələr şəklində nəzərdən keçirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hansı sinonimlərin seçilib-ışlənəməsi mətnin tələbi ilə şərtlənir. Bu, həm mütləq sinonimlərə, həm də nisbi sinonimlərə aiddir. Nisbi sinonimlərin işlədilməsi şairin yaradıcı təxəyyülünün yeni-yeni assosiativ əlaqələr axtarışlarına borcludur.

Antonim sözlər də şairin yaradıcılığında həm dilin lüğət tərkibinə məxsus olan sabit assosiativ əlaqələr zəminində, həm də müəyyən anlayış və təsəvvürlərin okkazional olaraq qarşılaşdırılması zəminində müəyyənləşdirilmişdir.

11. Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində frazeoloji vahidlər həm əsas ünsürlərin ifadəsinə görə,

həm də frazeologizmin işlənmə tərzinə (dilin frazeoloji sistemində olduğu kimi, dəyişdirilmədən və s.) görə nəzərdən keçirilmişdir. Burada frazeologizmin mətnə daxil edilməsinin müxtəlif üsulları da diqqət mərkəzində olmuşdur.

12. Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərində istifadə olunmuş məcazlar sistemi metafora, epitetlər, bədii müqayisələrlə təşkil olunur. Burada fərdi yaradıcılıq məhsulu olan ifadələrin sayı çoxdur. Seçilmiş nümunələr həm ifadə etdikləri əlamətə görə, həm də onların aid olduqları obyektlərə görə nəzərdən keçirilmişdir. Burada məcazların əmələgəlmə üsulları da xüsusi olaraq öyrənilmişdir.

13. Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində bədii keyfiyyət daşıyıcısı olan amillərdən biri də onlarda bədii xitablardan bol-bol istifadə olunması ilə bağlıdır. Xitablar sintaktik göstəricilərinə, ifadə vasitələrinə və müəllif-oxucu münasibətlərinin ifadəsinə görə nəzərdən keçirilmişdir. Bütün bunlar xitabların şeir quruluşunda oynadıqları mühüm rolunu açıb göstərir. Ümumiyyətlə xitablar kimi, bədii xitablar da cümlə üzvü olmasalar da cümlənin təşkili və təsirli olmasında mühüm rol oynayırlar. Bədii xitab mətnə canlılıq gətirir, səmimilik bəxş edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev S. Ə. Dil və bədii qavrayış. Bakı, Yazıçı, 1984.
2. Abdullayev C. Səməd Vurğun poetikası. Bakı, Gənclik, 1976.
3. Ağayev Ə. İlhamlı və zəhmətli yaradıcılıq yolu-Azərbaycan 1970, №3.
4. Ağayev Ə. Əsrin tərənnümü. Bakı, Azərənşr, 1980.
5. Ağayev Ə. Poeziyanın qələbəsi.- Bakı, 1984, 7 noyabr.
6. Ağayeva İ.S. Bədii və elmi-üslub. Bakı, Maarif, 1988.
7. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik paralezim -ADU-nun elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. 1974, №4.
8. Adilov M. Qanadlı sözlər. Bakı, Yazıçı, 1988.
9. Adilov M., Mərdanov V. Uşaq və şeir. Bakı, Maarif, 1983.
10. Adilov M.Y. Süleyman Rəhimovun bədii üslubu və «Şamo»nun dili haqqında Azərbaycan jurnalı, 1965, №7.
11. Adilov M. Sənətkar və söz . Bakı, Yazıçı, 1984.
12. Axundov A.A. Dil və üslub məsələləri. Bakı, Yazıçı, 1970.
13. Axundov A. A. Dil və mədəniyyət. Bakı, Yazıçı, 1992.
14. Axundov A. A. Dilin estetikası. Bakı, Yazıçı, 1985.
15. Axundov A. A. Şeir sənəti və dil. Bakı, Yazıçı, 1980.
16. Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı, Maarif, 1992.
17. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Elmi, rəsmi və eristolyar üslublar. Bakı, Elm, 1990.
18. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı, Çıraq, 1997.
19. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı. Oçerklər. Bakı, Elm, 1970.
20. Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. (Məqalələr məcmuəsi) - Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967.
21. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. Bakı, Elm, 1989.
22. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (Oçerklər) Bakı, Elm, 1970.
23. Arif M. Ədəbi-tənqidi məqalələr. Bakı, Azərənşr, 1958.
24. Aristotel. Poetika. Bakı, Azərənşr, 1974.
25. Alışanov Ş. Sözü estetik yaddaşı. Bakı, Yazıçı, 1994.
26. Bağırov Ə.A. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Morfologiya, Bakı, Yazıçı, 1985.
27. Bağırov Ə.A. Ədəbi dilin üslubları haqqında (mühazirə mətni), Bakı, Azərənşr 1967.
28. Bayatılar. Bakı, Azərənşr, 1956.
29. Budaqova Z.İ., Nağıyev T.İ. Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1992.
30. Cabbarov N. Öyrənən də mənəm, öyrənilən də (B.Vahabzadənin yaradıcılığı haqqında)-Azərbaycan , 1978, №6.
31. Cəfərzadə V. Füzulinin dilində sinonimlər-Tədqiqlər, I c., Bakı, 2006.
32. Cəfərov N. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar. Bakı, Elm, 1990.
33. Cəfərov N. Bəxtiyar Vahabzadə. Bakı, Azərbaycan, 1996.
34. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, BDU, 1960.
35. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Yazıçı, 1982.
36. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, Yazıçı, 1962.
37. Dəmirli M.B. Vahabzadə və klassik poeziya. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1999.
38. Dəmirli M., Şairin ədəbi görüşləri. Bakı, Elm, 2000.
39. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri. Bakı, Yazıçı, 1973.
40. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, Elm, 1980.
41. Əkrəm Cəfər. Ərüzün nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzı. Bakı, Yazıçı, 1977.
42. Əliyev Ə.A. Bədii üslub və onun əlamətləri - Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1974, №2, s.24-27
43. Əliyeva İ. B. Vahabzadənin şeirlərində təlim-tərbiyə məsələləri- Azərbaycan məktəbi , 1975, №.8.
44. Əliyeva İ. B. Vahabzadənin lirikası. Bakı, Yazıçı, 1983.
45. Əliyeva İ.B. Bəxtiyar Vahabzadə. Biblioqrafik göstərici. Bakı, Yazıçı, 1997.
46. Əlioğlu M. Şair ləyaqəti, şair sevgisi.- «Ədəbiyyat və incəsənət» 1972, 26 fevral.
47. Əliyev İ.M. Azərbaycan şeirinin vəznləri. Bakı, ADU nəşri, 1983.
48. Əliyev S. Azərbaycan dili və əruz vəznı - ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1966, №5
49. Əsgərova S. Anarın dili: Fil. elm. nam... dis. Bakı, 2005.
50. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, Maarif, 1976.
51. Hacıyev T.İ. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1977.

52. Hacıyev T.İ. Yazıçı dili və bədii təhlili. Bakı, Yazıçı, 1979.
53. Hacıyev T.İ. Sabir: qaynaqlar və sələflər. Bakı, Yazıçı, 1980.
54. Hacıyev T.İ. Düşüncəli istedadlı dil - Ulduz, 1983, №7.
55. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, Maarif, 1987. II hissə.
56. Hacıyev T.İ. Sənətkarın dolğun portreti -«Kommunist», 1987, 18 mart.
57. Hacıyev T.İ. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı, Yazıçı, 1990.
58. Hacızadə N. Yaxşı ki, bu yurdumun Bəxtiyarı var. «Yeni Azərbaycan», 2003, 1 iyun.
59. Hacıyeva M. Müdriklik çeşməsi. Bakı, Yazıçı, 1980.
60. Hacıyeva T.İ. Azərbaycan klassik aşiq poeziyasının üslubi poetik sintaksisi. Fil. elm. nam... dis., Bakı, 2001.
61. Həsənzadə N. Düşündürən poeziya. «Azərbaycan», 1995, 15 avqust.
62. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1983.
63. Hüseynov M.A. Mirzə İbrahimovun romanlarının dili və üslubu: Fil.elm.nam... dis. Bakı, 1982.
64. Hüseynov M.A. Yazıçının dili və üslubu. Bakı, Maarif, 1981.
65. Heydərov Z. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının dilində frazeoloji vasitələr -Tədqiqlər, №2. Bakı, 2007.
66. Xəlilov Q. Həyat və idrak. Bakı, Maarif, 1980.
67. Xəlilov R., Əbilov A. Şeirdə ədəbi dil normaları haqqında. «Bakı», 14 oktyabr, 1968.
68. Xəlilov R. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Bakı, Yazıçı, 1966.
69. Xəlilov T. Əqidə və inam poeziyası - Ulduz, 1985, № 1
70. Xəlilov Q. Lirikamızda lakoniklik. Bakı, Yazıçı, 1986.
71. Xəndan C. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, Yazıçı, 1950.
72. İbrahimov M. Xəlqçilik və realizm cəbhəsindən. Bakı, Azərnəşr, 1961.
73. İslamzadə M.İ. Azərbaycan «Yeni nəsr»nin dili və üslubu. Bakı, Çarşıoğlu, 2008.
74. Kərimova S.Y. B.Vahabzadə ana dilinin tədrisi haqqında - ADPU-nin Xəbərləri. Humanitar və təbiət elmləri seriyası, Bakı, 2004, №4.
75. Kərimova S.Y. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında tərbiyə məsələləri. Fil.elm. nam... dis. avtoref, Bakı: 2005.
76. Qafarlı R. Dilimiz - ruhumuz, eşqimiz cismimizdir. «525», 2003, 8 noyabr.
77. Qarayev Y., Salmanov Ş. Poeziyanın kamilliyi, Bakı, Azərnəşr, 1985.
78. Qarayev Y. Düşündürən poeziya. Bakı, Azərnəşr. 1975.
79. Quliyev İ. Dilə sənətkar münasibəti. «Azərbaycan müəllimi», 1986, 29 oktyabr.
80. Quliyev V. Fərdi üslub-Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1980, №4.
81. Qurbanov A.M. Dil və üslub. Bakı, Azərbaycan, 1992.
82. Qəmbərov A.R. Müasir Azərbaycan dilində metafora: Fil. elm. nam... dis. Bakı, 1986.
83. Məmmədov M. B. Filioloji düşüncələr. Bakı, Nurlan, 2005.
84. Məmmədov M. B. N.Nərimanovun publisist üslubu. Bakı, Yazıçı, 1985.
85. Məmməd R. Xalqın istəyincə. Bakı, Yazıçı, 1971.
86. Məmmədzadə V., Şirvani S.Ə. Anadilli poeziyamızda bədii dil. Bakı, Yazıçı, 1990.
87. Məmmədov C. Poetik yüksəklik. «Bakı», 30 mart, 1979.
88. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif. 1980.
89. Məmmədli F. Bədii dilin estetik mənbələri - Ulduz jurnalı, 1986. №1.
90. Məmmədov N. Azərbaycan dilinin nəzəri əsasları. Bakı, Yazıçı, 1971.
91. Murtuzayev S.N., M.F.Axundovun komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri. Bakı, Azərnəşr. 1962.
92. Mustafayeva F.K. Azərbaycan bədii dilinin epitetlər lüğəti. Bakı, Elm, 1995.
93. Mustafayeva Q. Adların üslubi imkanları. Bakı, Azərbaycan, 1990.
94. Mustafayev T. Ədəbi tənqiddə üslubların öyrənilməsinə dair- Azərb.SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat və incəsənət seriyası, 1989, №2
95. Məhərrəmov R.C. Sabirin satirik şeirlərinin leksikası. Bakı, Elm, 1968.
96. Nəbiyev B. Müasirlərimiz bədii ədəbiyyatda. Bakı, Yazıçı, 1983.
97. Nəbiyev B. Təzə illər sorağında. Bakı, Yazıçı, 1979.
98. Nəbiyev B. Söz ürəkdən gələndə. Bakı, Yazıçı, 1884.
99. Nərimanov N. Məqalələr və nitqlər. I cild, Bakı, Azərnəşr, 1971.
100. Seyidov Y. Yazıçı və dil. Bakı, Yazıçı, 1981.
101. Seyidov Y. Sözü qüdrəti. Bakı, Yazıçı, 1983.
102. Seyidov Y. Şairin fikir dünyası. Bakı, Kommunist, 1985.
103. Seyidov Y. Dilin gözəlliyinə fikir verməli. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1958, 15 mart.
104. Seyidov Y. Şair və zaman. «Azərbaycan gəncləri», 1964.

105. Seyidov Y. Şairin fikir dünyası. Bakı, Maarif, 1985.
106. Seyidov Y. Ədəbi tənqid və bədii dil. Bakı, Yazıçı, 1986.
107. Vurğun S. Azərbaycan ədəbiyyatının gələcək vəzifələri. «Ədəbiyyat», 27 iyun, 1945.
108. Salmanov Ş. Poeziya və tənqid. Bakı, Yazıçı, 1987.
109. Orucova Ş. Türk dillərində kitab. Bakı, Nurlan, 2007.
110. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Ədilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, Maarif, 1979.
111. Vəliyeva X.X. Bəxtiyar Vahabzadə poemalarının dili və üslubu. Fil.elm.nam...avtoref. Bakı, 2007.
112. Vəliyeva M.B. Azərbaycan xalq şeirinin poetik fonetikasi. Fil.elm.nam... dis., 1986.
113. Rüstəmханлы S. Ömrün payızında. Bakı, Yazıçı, 1981.
114. Rəhimli İ.B. B.Vahabzadə dramaturgiyasında üslub problemi Qobustan, 1982, № 4,
115. Rəsul Rza Bəxtiyarlıq. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1975, 23 avqust.
116. Rəhimov S. Şahin şöhrətli şair- Azərbaycan, 1975, № 10.
117. Kazımov Q.Ş. Komik – bədii vasitələr. Bakı, Yazıçı, 1983.
118. Ulutürk X.R. Ustadım Bəxtiyar Vahabzadə haqqında. Bakı, Yazıçı, 1999.

Türk dilində

119. Hacıyev T.İ. «Dede Korkut kitabı» dilinin iki sintaktik xüsusiyyəti haqqında. Türk dili araştırmaları yillığı. Ankara, 1994.
120. Əhməd Bican Ercilasun Bir Azeri şairi: B.Vahabzade «Milli ekitim və kültür» dergisi, 1979, mart, № 2.
121. Mehmet Koplan. «Brilyant gibli bir şiir «Türk edebiyatı» dergisi, ocak, 1984.

Rus dilində

122. Брандес М.П. Стилистический анализ. М., Высшая школа, 1971.
124. Анализ литературного произведения. Л., 1976.
125. Вакуров В.Н. Основы стилистики фразеологических единиц. Изд. Моск. ун-та, 1983.
126. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. М., 1959.
127. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. М., 1963.
128. Виноградов В.В. О теории художественной речи. М. Высшая школа, 1971.
129. Винокур Т.Г. О содержании некоторых стилистических понятий. –В Кн.: «Стилистические исследования». М., 1972.
130. Винокур Т.Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц. М., 1980.
131. Вопросы лексикологии, стилистики и сопоставительного изучения языков. Л., 1959.
132. Гаибова М.Т. Прагмалингвистический анализ художественного текста. Б., 1986.
133. Гальперин И.Р. О понятиях «стиль» и «стилистика» // ВЯ, 1973, №1.
134. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., Наука, 1981.
135. Гей Н.К. Искусство слова о художественности литературы. М., Наука, 1967.
136. Долинин К.А. Стилистика французского языка. М., Просвещение. 1978.
137. Ефимов А.И. О языке художественных произведений. М., 1954.
138. Жирмунский В.М. О некоторых проблемах теории тюркского народного стиха - ВЯ, 1968, №1.
139. Кожина М.Н. К основаниям функциональной стилистики. Пермь, 1968.
140. Кристалл Д., Дейви Д. Стилистический анализ. Новое в зарубежной лингвистике IX. Лингвостилистика. М., Наука, 1980.
141. Леонтьев А.А. Понятие «стиль речи» и «стиль языка» в ряду других понятий лингвистики речи. – Сборник научных трудов МГПИИЯ им. Мориса-Тореза, 1973.
142. Лустрэ Л.Х. Типы выдвижения как средство экспрессивного синтаксиса. В сб.: «образные и экспрессивные средства языка. Межвуз. сбор. науч. трудов». Ростов-на-Дону, 1986.
143. Мавлова Н.И. Образ автора в системе художественных средств. – В сб.: Образные и экспрессивные средства языка и Межвуз. сбор. науч. трудов. Ростов-на-Дону, 1986.
144. Наркович И.Ф. Пародия и экспрессивность. – «Образные и экспрессивные средства языка».
145. Норма и социальная дифференциация языка. М., Наука, 1969.
146. «Образные и экспрессивные средства языка. Межвуз. сбор. науч. трудов». Ростов-на-Дону, 1986.
147. Походьа С.И. Языковые виды и средства реализации иронии. Киев. Наукова. Думка, 1989.
148. Реферовская Е.А. Формирование романских литературных языков: Французский язык. Л., 1980.
149. Риффатер М. Критерии стилистического анализа. Новое в зарубежной лингвистике IX. Лингвостилистика. М., 1980.
150. Ричардс А.А. Поэтическое творчество и литературный анализ. – Новое в зарубежной лингвистике. IX,
151. Розанова Г.З. О литературном статусе перифраза как категории стилистики – «Образные и

экспрессивные средства языка».

152. Синтаксические модели фразеологизмов. Межвуз. сбор. науч. трудов. Челябинск, 1983.
153. Скребнев Ю.М. Очерк теории стилистики. Горький, 1975.
154. Слово и образ. Сборник статей. М. Просвещение.
154. Содружество наук и тайны творчества. М., Искусство, 1968.
155. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика.(Сложное синтаксическое целое). М., Высшая школа, 1973.
156. Тарасова В.К. О метафорической номинации. Семантика слова и предложения в английском языке. Л., 1980.
157. Томашевский В.В. Стилистика и стихосложение. Л., 1959.
158. Трофимова З.А., Паламарчук Н.Т. О видах связи в абзацах, содержащих фактуальную и подтекстовую эмоциональную информацию. В св: «образные и экспрессивные средства языка».
159. Ухмилина Е.Д. Лексика современного русского языка в стилистическом отношении. Горький, 1956.
160. Ульман С.Т. Стилистика и семантика – Новое в зарубежной лингвистике. IX. М., 1980.
161. Чичерин А.В. Идеи и стиль о природе поэтического слова. Изд. 2-е. М. Советский писатель. 1968.
162. Школьник Л.С., Тарасов Е.Ф. Язык улицы. М., Наука, 1961.
163. Шмелев Д.Н. Русский язык в его функциональных разновидностях. М., 1977.
164. Ярмоленко Г.Г. Экспрессивность синтаксиса внутреннего монолога. В св.: «образные и экспрессивные средства языка»
165. Щербак А.М. Соотношение аллитерации и рифмы в тюркском стихосложении. «Народы Азии и Африки». М., 1961, №2

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN ƏSƏRLƏRİ :

1. Şeirlər

166. Vahabzadə B. Mənim dostlarım. B., Azərnəşr, 1949
167. Vahabzadə B. Bahar. B., Uşaqgəncnəşr, 1950
168. Vahabzadə B. Dostluq nəğməsi. B., Uşaqgəncnəşr, 1953
169. Vahabzadə B. Əbədi heykəl. B., Azərnəşr, 1954
170. Vahabzadə B. Çinar. B., Uşaqgəncnəşr, 1956
171. Vahabzadə B. Sadə adamlar. B., Azərnəşr, 1956
172. Vahabzadə B. Ceyran. B., Uşaqgəncnəşr, 1957
173. Vahabzadə B. Aylı gecələr. B., Azərnəşr, 1958
174. Vahabzadə B. Şeirlər. B., Azərnəşr, 1961
175. Vahabzadə B. İnsan və zaman (şeirlər və poemalar). B., Azərnəşr, 1964
176. Vahabzadə B. Bir ürəkdə dörd fəsil (şeirlər və poemalar). B., Azərnəşr, 1966
177. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. B., Gənclik, 1967
178. Vahabzadə B. Köklər...budaqlar. B., Gənclik, 1968
179. Vahabzadə B. Dəniz-sahil. B., Gənclik, 1969
180. Vahabzadə B. Bir baharın qaranquşu. B., Gənclik, 1971
181. Vahabzadə B. Dan yeri. B., Gənclik, 1973
182. Vahabzadə B. Açıq söhbət. B., Gənclik, 1977, 172 s.
183. Vahabzadə B. Açılan səhərlərə salam. B., Yazıçı, 1979, 232 s.
184. Vahabzadə B. Payız düşüncələri. B., Yazıçı, 1981, 366 s.
185. Vahabzadə B. Vətən ocağının istisi. B., Gənclik, 1982
186. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. I c., B., Yazıçı, 1983; II c., B., Yazıçı, 1984
187. Vahabzadə B. Özümlə söhbət. B., Azərnəşr, 1985
188. Vahabzadə B. Axı, dünya fırlanır... B., Yazıçı, 1987
189. Vahabzadə B. Lirikası. B., Azərnəşr, 1990
190. Vahabzadə B. Nağıl-həyat. B., Yazıçı, 1991
191. Vahabzadə B. Ümidə heykəl qoyun. B., Yazıçı, 1993
192. Vahabzadə B. Vətəndaş. B., Gənclik, 1994
193. Vahabzadə B. Bir ömür yuxu. B., Azərnəşr, 1998
194. Vahabzadə B. Əsərləri. I c., B., Azərbaycan, 2001; II c., 2002
195. Vahabzadə B. Əsərləri. B., Azərbaycan, 2003
196. Vahabzadə B. Etiraf. Şəbi-hicran (poemalar). B., Uşaqgəncnəşr, 1962

2. Publisistika; məqalələr (toplusu)

197. Vahabzadə B. Sənətkar və zaman. B., Gənclik, 1976
198. Vahabzadə B. Sadəlikdə böyüklük. B., Yazıçı, 1978
199. Vahabzadə B. Dərin qatlara işıq. B., Yazıçı, 1986
200. Vahabzadə B. Gəlin açıq danışmaq (məqalələr toplusu), B., Azərnəşr, 1988; II nəşri 1989
201. Vahabzadə B. Şənbə gecəsinə gedən yol. B., Azərnəşr, 1991
202. Vahabzadə B. Yanan da mən, yaman da mən (publisistika), B., Göytürk, 1995
203. Vahabzadə B. Azərbaycanın Bəxtiyarı (həyatı, yaradıcılığı, ictimai fəaliyyəti haqqında məqalələr toplusu). B., Azərbaycan, 1995
204. Vahabzadə B. Zaman və mən. B., Azərnəşr, 1999
205. Vahabzadə B. Ağıl başqa, ürək başqa, B., Azərbaycan, 2000
206. Bəxtiyar Vahabzadə. Biblioqrafik göstərici. Tərtibçi: İ.S.Əliyeva. B., Maarif, 1997

3. Müxtəlif toplularda verilən materiallar:

Vahabzadə B. «Sənətkar və zaman»:

Müasirlik və şeirimiz (Sovet yazıçılarının III qurultayı qarşısında) (1958)

Adlar, ləqəblər (1967).

Sənətkar və zaman (1967)

Müəllim (1967)

Nəənsə, özün ol (1968)

Adidə qeyri-adi (1969)

Xoşbəxt o şagirdlərdir ki... (1969)
Dildə təbiilik və gözəllik («Nitq mədəniyyəti. III») (1969)
Ana laylası, uşaq dünyası (1973)
Vətən sevgisi (1973)
Mən necə yazıram (1975)

4. «Sadəlikdə böyüklük»

Vahabzadə B. Folklor və S.Vurğun poeziyası (1964).
Mənim Azərbaycanım (1970)
Sadəlikdə böyüklük (1971)
Yazıçı, zaman və oxucu (1971)
Vətəni sevməyən insan olmaz (1973)
Xalqın oğlu dünyanın oğludur (1976)
İraq-Türkmən şairi Ə.Bəndəroğlunun suallarına cavablar (1976)
Sözün şəhdi, dilin nəğməsi (1978)

5.«Şənbə gecəsinə gedən yol»

Vahabzadə B. Tarix, dil, ənənə (1989)
Qoşa qanad (1981)
Birliyi əldən verməyə (1988)
Suallar, suallar... (1983)
Ana dili bir məktuba cavab (1987)
Dil haqqında sorğu (1988)
Elmimiz niyə geri qalır? (1987)
Avtobioqrafiyam (1990)

6. Məqalələr

207. Vahabzadə B. Poeziyamızda sənətkarlıq məsələsinə dair. «Ədəbiyyat və incəsənət», 17 oktyabr 1953.
208. Vahabzadə B. Şeirimizin bəzi məsələlərinə dair – «Ədəbiyyat və incəsənət», 13 noyabr – 1954.
209. Vahabzadə B. Şeirimiz haqqında bəzi mülahizələr. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1955, 23 oktyabr.
210. Vahabzadə B. Adlar, ləqəblər - «Bakı» qəz., 1967, 4 sentyabr.
211. Vahabzadə B. «Mən» yoxsa «biz» «Ədəbiyyat və incəsənət», 1971, 9 oktyabr.
212. Vahabzadə B. Mən aşiqəm, yasaq yoxdur dilimə. Ulduz, 1972, №5.
213. Vahabzadə B. Böyük sənət uğrunda (SSRİ yazıçılarının VI qurultayı qarşısında) – «Ədəbiyyat və incəsənət», 1976, 10 iyul.
214. Vahabzadə B. Dildə təbiilik və gözəllik – Dil mədəniyyəti, Bakı, 1979.
215. Vahabzadə B. Özünü görmək bacarığı. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1979, 11 may, №19.
216. Vahabzadə B. Böyük ideallar şairi (S.Vurğunun anadan olmasının 75 illiyi münasibətilə) «Kommunist» 1981, 20 mart.
217. Vahabzadə B. Ədəbi tənqidin səviyyəsini qaldıraq - Azərbaycan, 1982, №2.
218. Vahabzadə B. Dərin qatlara işıq. (M..Adilovun «Niyə belə deyirik?» kitabı haqqında). «Ədəbiyyat və incəsənət», 1983, №1.
219. Vahabzadə B. »Dədə Qorqudu oxuyarkən« - «Ədəbiyyat və incəsənət», 1985, 12 iyul.
220. Vahabzadə B. İnsan amili « Ədəbiyyat və incəsənət», 1987, 20 fevral.
221. Vahabzadə B. Qoşa qanad - «Kommunist», 1988, 5 noyabr.
222. Vahabzadə B. Gənclərə həqiqəti demək lazımdır. «Azərbaycan gəncləri», 1988, 23 iyun.
223. Vahabzadə B.Şeir dərslərimin danışan dilidir. «Ədəbiyyat», 1994, 11 mart.
224. Vahabzadə B. Mən təklif edirəm ki...«Ədəbiyyat», 1996, 19 iyul.
225. Vahabzadə B. Eyni dərd, eyni düşüncələr «525», 1997, 5 noyabr.
226. Vahabzadə B. Ədəbiyyatşünaslığımızda fərəhli hadisə – «Ədəbiyyat», 1997, 31 dekabr.
227. Vahabzadə B. Oxuyun və düşünün. «Ədəbiyyat», 1990, 16 yanvar.
228. Vahabzadə B. Biz niyə özümüz olmağı istəmirik? Azərbaycan jurnalı, 2000, №8, 14-37 s.
229. Vahabzadə B. Mənəvi sərvətimiz. Kitabı-Dədə Qorqud-1300 «Ədəbiyyat» qəz., 2000, 7 aprel.
230. Vahabzadə B. Biz niyə özümüz olmağı istəmirik? «Yeni müsavət», 2000, 18 iyul.

LANGUAGE OF POESY OF BAKHTIYAR VAHABZADE

SUMMARY

The monograph is devoted to investigation of language and style of poetry creativity of people's poet Bakhtiyar Vahabzade. The thesis consists of introduction, three chapters, conclusion and used bibliography.

The information on actuality of the subject of chosen research work and its scientific innovation is substantiated in the introduction of the thesis, its purposes and duties, research object and subject, practical and theoretical importance, approbation is reflected in the introduction of the thesis.

The first charter of the thesis is named "Languages matters in the creativity of Bakhtiyar Vahabzade and its poetry language" and comprises of three paragraphs. Herein the considerations of the poet on language and artistic language, his creativity, the poetic language of the poet were investigated on the mirror of available investigation mirrors.

The second charter of the poet is named "Lexical stylistic characters of languages of works of Bakhtiyar Vahabzade" and consists of three paragraphs. Lexical semantic word groups, phraselological units, proverbs and Arabic sayings used in the poetry creativity of the poet have been investigated and analyzed in this charter.

The third part of the thesis is named "Tropes in the language of Bakhtiyar Vahabzade" and consists of four paragraphs. Artistic addresses, chain of characterized epithets, metaphors, artistic comparisons used in the poetry of Bakhtiyar Vahabzade have been investigated and analyzed in this charter.

С.М.Алмамедова

ЯЗЫК ПОЭЗИИ БАХТИЯРА ВАГАБЗАДЕ

Р Е З Ю М Е

Исследовательская работа была посвящена изучению языка и стиля поэзии народного поэта Бахтияра Вагабзаде. Монография состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Первая глава монографии называется «Языковые вопросы и язык стихотворный язык поэзии Бахтияра Вагабзаде» состоит из трех параграфов. Здесь были исследованы взгляды поэта на художественный язык, в рамках его исследования, также был исследован поэтический язык поэта.

Вторая глава монографии называется «лексически-методологические характеристики языка произведений Бахтияра Вагабзаде» состоит из трех параграфов. В этой главе анализированы лексически-семантические языковые группы, фразеологические соединения, пословицы и поговорки используемые поэтом в своей поэзии.

Третья глава монографии называется «Тропы на языке Бахтияра Вагабзаде», также состоит из четырех параграфов. Здесь исследованы художественные обращения, ряд характерных эпитетов, метафоры, художественные отличия использованные в поэзии Бахтияра Вагабзаде.

В заключение дается общий итог на монографии .

**Səbinə Məmməd qızı Alməmmədovanın
«Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili»
adlı monoqrafiyasına**

R Ə Y

Müasir dövrdə Azərbaycan ədəbi dilində gedən inkişaf proseslərini izləmək, bu prosesdə yazıçı mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün bu və ya digər yazıçının dilinin tədqiqi son dərəcə əhəmiyyətlidir, aktualdır. Çünki bədii əsərlərin dili üslubiyyatın elə bir sahəsinə təşkil edir ki, burada neytral leksik vahidlər obrazlı təfəkkürün ifadə vasitəsinə çevrilə bilər. Belə ki, bədii ədəbiyyatda dil, dilə münasibət, canlı dildən, xalq yaradıcılığı nümunələrindən istifadə, söz işlətmək bacarığının özü də yaradıcılıqdır. Bu yalnız yeni söz yaratmaq, neologizm cəhətindən deyil, sözün geniş mənasında dil mədəniyyətinin bütün sahələrindən, varlığı, faktları, həyat həqiqətlərini, insanın mənəvi aləmini obrazlar sistemində yenidən canlandırmaq, xarakter yaratmaq, obrazların dilini fərdiləşdirmək və bir çox daha başqa amillər baxımından da yazıçı dili, sənətkar dili yaradıcılıqdır. Əgər danışq dilində söz ünsiyyət vasitəsidirsə, bədii ədəbiyyatda söz varlığı yenidən canlandırır, janr, mövzularla bağlı sözlər yeni rənglər qazanır, yazıçının fərdi üslubu formalaşır; sənət və ideya bütövlüyü dillə vəhdətdə müxtəlif formalarda təzahür edir. Biz bu təzahür formalarını məhz hər bir dövrün qabaqcıl şair və yazıçıların şəxsinə görürük, çünki onların bədii əsərlərində dilin bütün səviyyələrində onun ruhu, estetikası, nitq mədəniyyəti, özünəməxsusluğu, sözlərdəki mənalar, yeni rənglər, çalarlar yaratmaqdadır. Məhz elə bu baxımdan yazıçı dilinin tədqiqi həmişə aktuallığını saxlayır.

İddiaçı S.M.Alməmmədova müasir poeziyamızın zirvəsində duran, onu yeni, obrazlı sözlərlə zənginləşdirən, dünyanın gözəlliklərini yaradan insana, vətənə, dilə məhəbbətini tərənnüm edən lirikanı, böyük ustadı Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərinin dilini tədqiqat obyektini kimi seçməsi onun əhəmiyyətini, aktuallığını şərtləndirir.

Birinci fəsil giriş xarakterlidir. Burada şairin yaradıcılığında dil məsələləri – onun ədəbi dillə bağlı müxtəlif istiqamətlərdə – alınma sözlər, «ortaq türk dili» məsələsinə münasibəti fikirləri və şairin yaradıcılığı dili ilə bağlı mövcud əsərlərə nəzər salınır, ümumiləşdirmələr aparılır. Fəslin ikinci yarım bölməsində «Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında dil mövzusu» adlanan bölməsi diqqəti daha çox cəlb edir. Şairin ana dili məsələləri, dilə məhəbbəti, onun saflığının qorunması kimi fikirlərinin müxtəlif şəkildə tərənnümü nümunələr əsasında verilir.

II fəsil «Bəxtiyar Vahabzadə əsərlərinin leksik-üslubi xüsusiyyətləri» adlanır. Bu fəsildə leksik-semantik söz qrupları (sinonimlər, antonimlər) frazeoloji birləşmələr, atalar sözü və zərb-məsəllərdən bəhs olunur. Şairin qələminin fərdiliyi, dilinin estetik keyfiyyətləri hər şeydən əvvəl canlı xalq dilinə, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinə söykənərək dilə gətirdiyi yeni keyfiyyətlər, ifadə tərzləri sinonim cərgələri genişləndirmək, antonim sözlərdən istifadə yolu ilə fikirlərini yeni lövhələrlə ifadə edə bilməsindədir. Monoqrafiyada sinonim və antonimlər şeirlərdən seçilmiş dil faktları əsasında quruluşlarına, funksiyalarına görə qruplaşdırılmış, şairin sözlərə gətirdiyi yeni keyfiyyətlər təsir və təhlil edilmiş, onun həyat hadisələrini, qələmə aldığı aləmə, obyektə öz şəxsi münasibətini yüksək estetik zövqlə vermək üçün sinonimlərdən, omonimlərdən öz yaradıcılıq təbiətindən doğan, fərdi ifadə vasitələri ilə yüksək emosionalılıqla verə bilməsi göstərilmişdir. S.Alməmmədova bütün bu cəhətləri duya bilmiş, onları dilçilik baxımından geniş izah edə bilmişdir. Sinonim cərgələr, antonim qoşalar, sözlər şeirlərin dilinə xüsusi tərəvət gətirməklə yanaşı onun təsir qüvvəsini artırır, təsvir olunan hadisələrin, ümumiyyətlə şairin fikirlərinin, ideyasının oxucusuna poetik formada çatmasına kömək edir. Monoqrafiyada sinonimlərin quruluşu, sinonim cərgələri təşkil edən komponentlərin nitq hissələri ilə ifadəsi, ümum dil sinonimləri ilə yanaşı, şairin işlətdiyi yeni modellər, Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərindəki sinonimlərin üslubi dəyəri, sinonim cərgələrin seçilməsində şairin sənətkarlığı düzgün qiymətləndirilmişdir.

Sinonimlər kimi antonimlər də dilin, xüsusilə bədii mətnin ən qüvvətli ifadə vasitələrindən olub fikrin emosional, obrazlı ifadəsində mühüm rol oynayır. Antonim sözlər insanı əhatə edən maddi varlığın bütün cəhətlərini, həyat tərzindəki bütün sahələri, onun mənəvi həyatı ilə bağlı olan hər şeyi əhatə edir. Şairin antonimlər vasitəsilə yaratdığı təzadlar çox güclüdür, bu şairin fikrini açmaq üçün dərin məna daşıyır və antonimlərin köməyi ilə öz sözünü deyir. Antonimlərin müəyyənləşdirilməsində sözlərin çoxmənalılıığı, məcazi mənaların mühüm rolu vardır. Odur ki, monoqrafiyada antonimlərə geniş yer verilmiş və Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərindəki antonimlərin işlənmə məqamları, funksiyaları gözəl izah edilmişdir.

Fəslin ikinci bölməsi frazeoloji birləşmələrə həsr olunmuşdur. Xalqın milli xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən, əsrlərdən bəri yaranmış frazeoloji birləşmələr zəngin dil materialıdır. Bu ifadələrin böyük əksəriyyəti dildəki leksik vahidlərə ekvivalent olub nominativ səciyyə daşıyır, həm də yüksək obrazlılığa, emosionallığa malikdir. Frazeoloji ifadələr bədii ədəbiyyatın elə mühüm ifadə vasitələridir ki, onları öyrənmədən hər hansı bir yazıçının dilini, üslubunu hərtərəfli tədqiq etmək mümkün deyildir.

Bütün dövrlərdə ədəbi dilin lüğət tərkibi frazeoloji ifadələrlə zəngin olmuş, sənətkarlar xalqın yaratdığı bu ifadələrdən bəhrələnmişlər. Dilini sevən, onu dərinlən bilən, ona söykənən B.Vahabzadənin bütün əsərləri belə ifadələrlə zəngindir. Monoqrafiyada frazeoloji ifadələr həm semantik, həm struktur, həm də qrammatik cəhətdən təsnif edilərək tədqiq edilmişdir. S.Alməmmədova topladığı materiallar əsasında çox doğru olaraq qeyd edir ki, frazeoloji ifadələrdən istifadə onun əsərlərinin dilinə xüsusi gözəllik vermiş, şeirlərinin dili ilə ahəngdarlıq təşkil etmişdir. Monoqrafiyada bu ifadələr nitq hissəsinə görə qruplaşdırılmışdır. Məlumdur ki,

frazoloji ifadələrin böyük bir hissəsi semantik leksika əsasında (baş, göz, üz, dodaq, dil, ürək, əl və s.) formalaşır. Müəllif bu sözlərin iştirakı ilə düzəlmiş ümumdil ifadələri ilə yanaşı, müəllifin fərdi üslubu ilə bağlı ifadələrdən də bəhs etmişdir.

Xalq dilinin zəngin, tükənməz xəzinəsini yaxşı bilən şairin əsərlərində atalar sözü, zərb məsəllərdə işlənmə tərzinə, məqsəd və vəzifələrinə görə onun üslubu ilə sıx bağlanmış şeirlərinə xalq dilinin şirinliyini, tərəvətini gətirmişdi. Müəllif bu ifadələrə də xüsusi yer ayırmış, şeirlərindəki atalar sözü, zərb məsəllərdən şairin fərdi istifadə məqamlarından, üsullarından nümunələr əsasında bəhs etmiş, onun yaradıcılığına məxsus bir sıra xüsusiyyətləri aşkar etmişdir.

Monoqrafiyanın üçüncü fəslə «Bəxtiyar Vahabzadənin dilində məcazlar sistemi» adlanır. Burada bədii əsərin təsir qüvvəsini artıran, bədii dilin əsas komponentlərindən olan məcazın növlərindən (metafora, epitet, müqayisə) bəhs olunur. Bu poetik fiqurlar bədii əsərə, onun dilinə obrazlılıq gətirir, təsvirlərdə, tablolar yaratmaqda bunlarsız keçinmək mümkün deyildir. Bunlar əsərin dilini oxunaqlı edir, onun bədiiliyini artırır, sözün dərin qatlarında olan mənaları üzə çıxarır, dilin ifadəlilik vüsətini artırır. S. Alməmmədova seçilmiş faktlar əsasında şairin işlətdiyi metafora, epitet və müqayisələri təhlil edərək düzgün qiymətləndirə bilmişdir. Müəllif epitetlər, onların quruluşu, nitq hissələri ilə ifadəsi, frazeoloji ifadələrlə işlənən epitetlərə dair maraqlı nümunələr gətirir, şairin sözlərdən istifadə bacarığını üzə çıxara bilir. Metaforalara aid gətirdiyi dəmir göz, polad qulaq, qansız soyuqluq, bəyaz xeyir və s. şairin fərdi üslubunu, yaradıcı bacarığını bir daha təsdiq edən nümunələrdir. Bu hissədə bədii müqayisələr də diqqəti cəlb edir. Şairin şeirlərində müqayisələrin bir qismi danışiq dili, şifahi xalq ədəbiyyatı əsasında, bir qismi isə fərdi yaradıcılığı ilə bağlıdır. Müəllif bu müqayisələrin hansı məqsədlərlə: obrazın daxili aləmi, keçirdiyi həyəcanları, zahiri görkəminin təsviri, təbiətin obrazlı təsvirində işlənməsini, müqayisə vasitələrini (qarşılaşmalarla, bağlayıcılarla) təhlil etmiş, şairin qələminə məxsus üslubi cəhətləri ümumiləşdirə bilmişdir. Şairin dili üçün səciyyəvi olan xitablar, onların işlənmə yeri, şeirə gətirdiyi xüsusi intonasiya, onların şeirdə işlənmə yeri, nitq hissələri ilə ifadəsi, şəxsə, cansızlara, təbiət hadisələrinə müraciət formaları nümunələr əsasında izah olunur. Beləliklə də dilin hər bir vahidinin bədii dildə, sənətkarın qələmində qazandığı mənalar, bədii dili gözəlləşdirən mənə tutumları üzə çıxarılır.

Nəticə hissəsində fəsillərdə qoyulmuş məsələlər ümumiləşdirilmiş və tədqiqat nəticəsində alınmış konkret yekunlar verilmişdir. Ədəbiyyat siyahısı da göstərir ki, müəllif mövzu ilə əlaqədar elmi ədəbiyyatlardan kifayət qədər istifadə etmişdir.

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, Səbinə Məmməd qızı Alməmmədovanın təqdim etdiyi «Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili» adlı monoqrafiyası yüksək səviyyədə yazılmışdır. Monoqrafiyanın çap olunmasına etiraz etmirəm.

Rəhilə Cavad qızı Məhərrəmovə

filologiya elmləri doktoru, professor

**Səbinə Məmməd qızı Alməmmədovanın
«Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili»
adlı monoqrafiyasına**

R Ə Y

Müasir ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən olan B.Vahabzadənin poeziyası mövzu rəngarəngliyi, obraz müxtəlifliyi, üslub orijinallığı, ifadəetmə yeniliyi və s. baxımından zəngindir. Məhz buna görə də 50 ildən artıqdır ki, onun əsərləri ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik prizmasından tədqiq edilir. Dəqiq desək, M.İbrahimov, M.Hüseyn, İ.Əfəndiyev kimi yazıçılar, M.Arif, Y.Qarayev, T.Hacıyev, N.Cəfərov kimi alimlər B.Vahabzadə yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan ideya, məzmun, dil və üslub xüsusiyyətlərini təhlil süzgəcindən keçirmiş və bu kontekstdə də şairin fərdi, həm də fərqli yaradıcılıq üslubunu müəyyənləşdirmişlər. Bundan başqa, İ.Əliyeva «B.Vahabzadənin lirikası» (1983) adlı monoqrafiya yazmış, X.Vəliyeva «Bəxtiyar Vahabzadə poemalarının dili və üslubu» (2007) adlı namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, B.Vahabzadə poeziyasının dili ayrılıqda, həm də geniş və sistemli şəkildə linqvistik tədqiqata cəlb edilməyib. Bu mənada S.Alməmmədovanın təqdim etdiyi «Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili» adlı monoqrafiyası aktuallığı və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Monoqrafiyanın I fəslı «Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında dil məsələləri və onun şeir dili haqqında» adlanır. Tədqiqatçı «Bəxtiyar Vahabzadənin şeir dili» adlı 1-ci bölmədən əvvəl B.Vahabzadəni Azərbaycanın görkəmli şairi və ədəbiyyatşünası kimi səciyyələndirir, onun şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən amilləri ictimai və fərdi münasibətlər kontekstində şərh edir.

S.Alməmmədova «Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında dil mövzusu»na xüsusi olaraq diqqət yetirir. O, konkret faktlarla əsaslandırır ki, B.Vahabzadə təkcə ana dili və onun taleyi məsələsini öz poeziyasının mövzusu etməklə kifayətlənmir, həm də bəzi dilçilik terminlərini bədii təsvir vasitələri sırasına gətirir, şeirində isim, sifət, fel kimi nitq hissələrini qarşılaşdırır, feli döyüşkənlik, fəaliyyət rəmzi kimi mənalandırır. Tədqiqatçı B.Vahabzadənin «Şəbi-hicran» poemasına istinad edərək yazır: «Bəxtiyar Vahabzadə ədibləri xalqla daim təmasda olmağa, xalqın canlı danışiq dilindən öyrənməyə çağırır, ana dilinin dərin qatlarında yatan, hər kəsin görə bilmədiyi, duymadığı mənə çalarlarını arayıb üzə çıxarmağa səsləyir». Müəllifin qənaətləri elmi və inandırıcıdır.

«Bəxtiyar Vahabzadə əsərlərinin dilinin leksik-semantik xüsusiyyətləri» adlanan II fəsildə leksik-semantik söz qrupları, frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və zərbi-məsəllər təhlilə cəlb edilir. Müəllif onların hər birinin mətn daxilindəki poetik çəkisini, bədii-estetik təsir qüvvəsini müəyyənləşdirməyə çalışır. Məsələn, B.Vahabzadənin şeirlərindəki sinonimlərin işlənmə formalalarını dəqiqləşdirir: 1) Eyni tematik sahəyə mənsub olan sözlərdən təşkil olunmuş qoşa sözlər şəklində; 2) Cümlədə, mətnə bir-birilə yanaşı bir-birinin ardınca, biri o birisinin əvəzində işlənən dil vasitələri şəklində. Bu qruplara daxil olan sinonimlərin nitq hissələri baxımından sistemləşdirilməsi də maraqlı qarşılır: a) isimlər: dost-tanış, abır-həya, öyüd-nəsihət; b) sifətlər: dinsiz-imansız, yurdsuz-yuvasız, odlu-alovlu; c) zərflər: başdan-binadan, tez-tələsik, tək-tənha; ç) feli sifətlər: ötən-keçən.

Bədii əsərlərdəki antonimlərin roluna müxtəlif prizmalardan yanaşan müəllif belə qənaətə gəlir ki, B.Vahabzadənin şeirlərində antonimlər iki formada işlənir: 1. Cümlədə sintaktik vəzifəsi eyni olan sözlər kimi; 2. Sintaktik vəzifəsi müxtəlif olan sözlər kimi.

B.Vahabzadənin poeziyasında işlənən bədii təyinlər, səciyyələndirici epitetlər silsiləsi, metaforalar və bədii müqayisələr monoqrafiyasının «Bəxtiyar Vahabzadənin dilində məcazlar sistemi» adlı III fəslində tədqiqat obyektı kimi götürülür. Müəllif şairin yaradıcılığında qabarıqlığı ilə seçilən epitetləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır: 1) «söz» kəlməsi ilə bağlı olaraq işlənən epitetlər: acı söz, ağılsız söz, ilıq söz...; 2. «göz» sözünə aid işlənən epitetlər: aydın gözlər, ifadəli gözlər, müdhiş gözlər...; 3) «səs və baxış» sözlərinə aid işlənən epitetlər: gümrah səs, mehriban səs, nüfuzədi baxış.... B.Vahabzadə poeziyası baxımından səciyyəvi olan metaforalar (şeytan, iblis, dəmir ağac...) və bədii müqayisələr (dəniz kimi kükrəmək, qızıl ilan kimi parlamaq, payız yarpağıtək pərişan olmaq...) araşdırılarkən V.Tarasovanın, xüsusən də T.Əfəndiyevanın əsərlərinə istinad olunmuşdur.

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, Səbinə Məmməd qızı Alməmmədovanın təqdim etdiyi «Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili» adlı monoqrafiyası yüksək səviyyədə yazılmışdır. Monoqrafiyanın çap olunmasına etiraz etmirəm.

Əzizxan Vəli oğlu Tanrıverdi
filologiya elmləri doktoru, professor

